משה פרל

התופת והנקמה

משה פרל

התופת והנקמה

תל־אביב — תשנ״ג, 1992

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ערך והביא לדפוס:
מרדכי יעקובוביץ

©
כל הזכויות שמורות למחבר. כסלו תשנ"ג – דצמבר 1992.
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעים אלקטרוניים או מכניים, צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמחבר: **פרל-ניאון**, רח' יוחנן הסנדלר 8, תל-אביב, טל' 03-5281605.

ציור העטיפה, וכן הציורים בספר, הם פרי מכחולו של המחבר.

משה פרל / התופת והנקמה

ישמש ספר זה מצבת זכרון לבני משפחתי ולמשפחת
רעיתי פרלה תח״י,
וליקירַי, הנאהבים והנעימים:

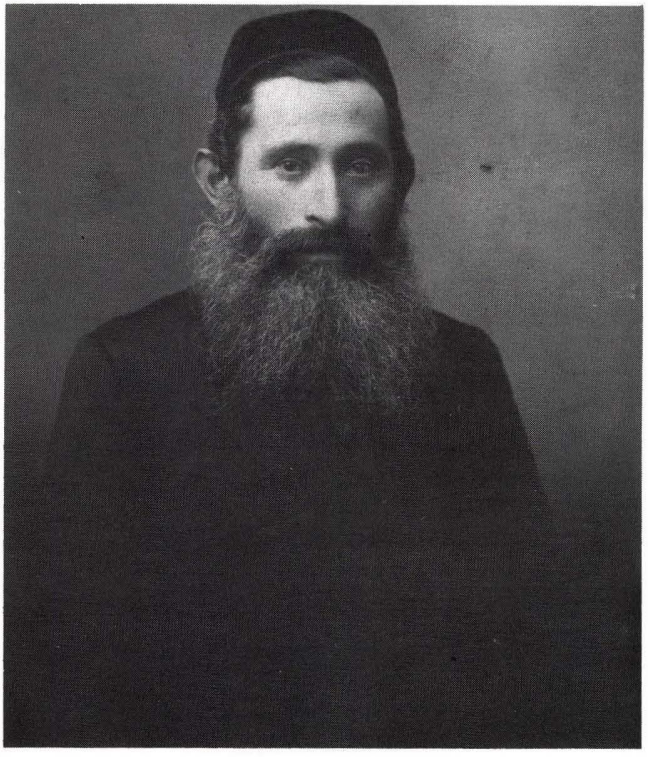
אבי, *ר׳ דוד מנחם הכהן ואביו אברהם הכהן פרל וכל משפחתו הי״ד,*
אמי, *מרים בת ר׳ שלמה אלתר, אחיו של ״שפת אמת״ זצ״ל,*
חותני, *ר׳ דוד הכהן אברמוביץ הי״ד,*
חותנתי, *מרת מלכה בת ר׳ יצחק אייזנשטד הי״ד,*
בניהם ובנותיהם,
אחי, *אליעזר ליפמן ובני ביתו,*
אחי, *ר׳ אריה לייב ובני ביתו,*
אחי, *ר׳ ישראל פנחס,*
אחותי, *אסתר יוכבד,*
אחיות אשתי, *שושנה ובלה,*

— שניספו על קדושת השם בשנת תש״ב, בשואה הנוראה שפקדה את עמנו במלחמת־העולם השניה.
יזכור לנו ה׳ עקידתם ותעמוד לנו ולכל בית ישראל זכרם.
תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים, אמן.

פרק ראשון

בראדום – עיר הולדתי

נולדתי בפולניה, בעיר ראדום השוכנת צפונית־מערבית ללובלין. אני בא ממשפחה חסידית. סבא, אברום פרל, היה איש עשיר, בעל מיכרות ברזל. בגיטו נתן סבא לפולני אחד את הזכות לנהל את המיכרות תמורת תשלום קבוע. בסופו של דבר, המיכרות הולאמו על־ידי הממשלה הפולנית.

סבא אברום פרל.

אמו של המחבר (יושבת, קיצונית משמאל) עם אחיותיה.

לאבא היו שבעה אחים ואחיות. לאמא היו 14 אחים ואחיות. אנחנו היינו חמישה אחים ואחות. אני האח הרביעי במשפחה. בגיל שלוש כבר שירבטתי על ניירות ובגיל שמונה ציירתי כבר פורטרטים. סיימתי בית־ספר לציור ואקדמיה בוארשה. בגיל עשרים הייתי כבר עצמאי, ציירתי פורטרטים ותמונות מכל הסוגים, תוכניות לשלטים ועוד. אנשים עשירים ישבו אצלי בחדר וציירתי פורטרטים שלהם. קיבלתי מחירים טובים.

האחים ואני למדנו בישיבות. האח הגדול, אליעזר ליפמן פרל, למד בישיבות ואצל הראדומאי הרב אלפוס, שכיהן שנים רבות בדיינות. מנעוריו גילה נטיה לפולקלור ולהומור. היה תלמיד חכם. שקד על לימודיו ורכש ידיעות רחבות בש״ס ובספרי קודש. דבריו היו מתובלים במאמרי חז״ל, במימרות חסידיות, בסיפורי מעשיות של צדיקים ובשיחות־חולין של תלמידי חכמים. הוא הצטיין גם בכשרון מוסיקלי, למד לנגן בכינור, ובשנים 1919־1920 ניגן בכלים שונים בתזמורת הגדוד הפולני בראדום. ידע תווים על בוריים ושימש מעתיק יחידי של תווי־נגינה בגדוד.

זוכרני, שהביא פעם כתב־יד של שיר מופלא, שהכיל רעיון על שק אשקוקי. בשיר סופר על שדה

משבצות בגודל 10×10, שעליו הוסיף דמויות של טנקים ומטוסים שנעו במהלכים מיוחדים להם. אני זוכר ששיחקתי איתו בהמצאה חדשה זו. כן היה בעל כשרון לציור, ולא פעם עורר התפעלות בציוריו הניסיוניים. עם זאת היה פעיל ב"אגודת ישראל" בראדום וממייסדי צעירי "אגודת ישראל" במקום.

בשנת 1923 נשא לאשה את בתו של ר' מוטל זבלודובר מוארשה, חסיד עשיר, בעל בית מסחר לברזל, והוא נשאר בוארשה וניהל את עסקיו של חותנו. היה בקי בהנהלת חשבונות ושקע במסחר, ואילו בערבים כתב ספרים.

הרביים החסידיים, ובעיקר הרבי מגור, עמדו על הצורך בעיתונות חרדית והטילו עליו לכתוב את המדור להומור ביומון הוארשאי "דאס יידישע טאגבלאט". אליעזר ידע להתפלמס באירוניה חדה ודקה, ולהצליף במלעיגים, אולם שמר תמיד על טוהר עטו ולא פגע פגיעה אישית. הוא ערך את המדור "איפכא מסתברניק" עד לפרוץ מלחמת־העולם השניה. מדי יום שישי פירסם בעיתון "טאגבלאט" מדור קבוע בעניני דיומא, וכן ערך את עיתון הילדים "דאס קליינע טאגבלאט", שכלל גם רבוסים, פרי מכחולי. הוא הדפיס כ־7,000 ספרים, שלא הספיק לפרסמם. את הספרים, ביניהם פירושים

לחמישה חומשי תורה, כרך בכריכה קשה. פצצה שנפלה על ביתו, ברחוב מרדנסקה 11, שרפה הכל. הוא בכה כמו ילד. כתב חרוזים הומוריסטיים, פיליטונים לחגים, הומורסקות, ולעתים גם צייר קריקטורות. היה ענוותן ובעל מידות טובות ונימוסים נאים, יפה־רוח ועדין־נפש. זכורני, שפעם כתב בכתב־ידו מגילה על קלף, ונתנה כשי לחותנו. כתב ידו היה לתפארת. הוא ניספה בטרבלינקה.

אח אחר היה מנהל בנק, ואילו האחות היתה מורה ב"בית יעקב". שרה שנירר ביקרה פעמים רבות בראדום והתארחה בביתנו. בעונת הקיץ נהגנו לצאת אל היער, בגרבטקה, שם בילה גם הרב ישעיה זלוטניק, יליד פלוצק, שהצטיין, מילדותו, בלימודיו ובכשרונותיו. בהיותו בן חמש הפליא בחומש ורש"י. בן 16 הוסמך לרב. עסק בעבודה פובליציסטית וספרותית ענפה. זכורני, שבהיותי בן חמש שיחקתי איתו שחמט ביער. נהג לשבת על כיסא גבוה ולהחזיק בידו מקל מגולף עטור קישוטים. במהלך משחקי איתו היה לעיתים טועה ומבקש ממני להחזיר את המהלך שלי על פני לוח האישקוקה אחורנית. משסירבתי, היה מתעצבן וחובט במקלו על גבי. חברו, שישב לידו, תמה: "לילד קטן כזה אתה מרביץ?"

לימים, שבוע־שבועיים לפני הגירוש הגדול מהגיטו,

עצר אותי, במפתיע, ובכה כילד; טען, שאין לו כסף ושאין לו מה לאכול. הוצאתי מכיסי כל מה שהיה לי, ונתתי לו. בעיני זה היה מוזר, שאדם כה מלומד כרבי ישעיה זלוטניק, הגיע לפת לחם.

החסידים בראדום נהגו להתרכז בבתי־התפילה ובשטיבלעך, וכאן באו לביטוי גם חיי הציבור וחיי הרוח שלהם. המתפללים טבעו חותמם ב"שטיבל" עליו נמנו, והושפעו ממנו, ביחוד בשבתות ובמועדים. רוח של חברות שררה בין החסידים מכל השכבות — אנשי עמל וחנוונים, סוחרים וחרשתנים. נהגו להאריך בתפילה ובזמירות. אחר־הצהריים, לאחר התנומה של שבת — באה שעת העיון בש"ס; ועם "שלוש הסעודות" הגיעה השמחה לשיאה, וכל אנשי ה"שטיבל" היו כמשפחה אחוזת געגועי פרידה משבת־מלכתא. העיר כבר שוקעת באפילה, בחולין, והחסידים עושים "הבדלה" ומתכוננים למסיבת מלווה־מלכה.

ביתנו היה בית חסידי. זכורני, בילדותי, היו חסידים באים בשבת בבוקר אל אבא, שהיה חתנו של רבי שלמה אלתר מוארשה, אחיו של ה"שפת אמת".

לסבא, רבי שלמ'ה, היו חנות ומרתף יין — בעיקר יין ישן. עודני זוכר את אימרתו: "יין ישן, דעת

זקנים נוחה הימנו״. רוצה לומר, שיש דבר נוסף, שככל שהוא מזדקן יותר — הוא נעשה משובח יותר...

סבא ר׳ שלמה אלתר,
אחיו של ה״שפת אמת״ זצ״ל.

לאבא היתה ספריה גדולה ועשירה, שהכילה יותר מ־7,000 ספרים, ובהם ספרים עתיקים ונדירים. סחבנו אותם לגיטו הקטן ברחוב פרץ 3. אחר כך נודע לי שהגרמנים שרפו אותם. נותר רק סידור אחד עתיק משיל"ו הקדוש, שהצלחתי להסתיר במרתף, שבו הוסתרו גם תמונות. ה"סידור" הזה, מצופה עץ ועור, ונעול בלשונית נחושת, שקל יותר משלושה וחצי קילוגרם. מסוחרי עתיקות שמעתי, ששוויו היום היה 10,000 לירות שטרלינג. כאשר עזבתי את ראדום הכל נשאר במקום.

כך נראה ה"סידור" העתיק משיל"ו הקדוש.

כשהייתי קטן ביקר בביתנו בן העיירה פשיטיק. הוא היה גבוה ורזה. הוא שוטט בחוצות העיירה והיה רושם — על גבי פתקאות — מימרות, אימרות־כנף, פתגמים ומיכתמים, ותוחבם לתוך שק שנשא על גבו. אם רק שמע משהו, מיד רשם על פתק ותחב לשק... היה מחוסר פרנסה. החסידים בראדום השתדלו למענו, התחשבו במצבו וסידרו אותו בעבודה בתור "מלמד" בתלמוד־תורה. הוא נודע בלמדנותו.

פשיטיק נמצאת במרחק של כ־11 ק"מ מראדום, על כן בגלל הוצאות הנסיעה, נהג האדם הזה, קדיש שמו, לישון אצלנו בכל ימות השבוע. ישן איתי בחדר אחד. ישן על כיסאות... למראשותיו הניח חלוק־חורף, ואפילו נעליים. אני ישנתי על מיטה מתקפלת. בלילה שמעתי את גניחותיו. טען, שאינו חש בטוב. "בבית", אמר, "יש לי מיטה מסודרת והכל". הוא מיאן לישון במיטה. בחורף ובקיץ — תמיד ישן על כיסאות... אימי הציעה לו מיטה, אך הוא סירב. כל מה שאסף בשק — הוציא לאור רק בקונטרסים. היום הם מודפסים בשני כרכים מהודרים בשם "שיח שרפי קודש", המהווים מקור ראשון לתולדות החסידות.

ԱՀԱՎԱՍԻ ՄԱՐԴԻՆ ԿՄԱՍ ԱՀ ԵՂԱՎ...

ספר

שיח שרפי קודש

והוא

לשון חסידים

אמרות טהורות וקדושות, וחדי"ת נוראים, וסיפורים נפלאים, מלא
פוסר ויר"ש, מסוד שיח שרפי קודש, מהגהו אשלי רבבי, הגאונים
הקדושים צדיקי יסודי עולם, אספקלריא המאירים שרי התורה,
ורשכבה"נ, אריות שבחבורה, אשר אלפי אלפים מישראל, נהרו
אליהם מקצה הארץ ועד קצהו, עטרת תפארת ישראל כקש"ת ה"ה
האדמורי"ם, ארבעה עמודי עולם.

אדמו"ר הרבי ר' שמחה בונם זצוקללה"ה מפרשיסחא זי"ע ועכי"א.	ואדמו"ר הרבי ר' מנחם מענדל זצוקללה"ה מקאצק זי"ע ועכי"א	ואדמוו"ר הרבי ר' יצחק מאיר זצוקלה"ת מגור זי"ע ועכי"א.	ואדמוו"ר הרבי ר' חנוך העניך הכהן זצוקלה"ת מאלכסאנדר זי"ע ועכי"א.

ועוד נזכרו בזה הספר הרבה צדיקים הקדושים יסודי עולם
הגקובים בשמותיהם הקדושים מעבר לדף.

כל אלה נאסף ונעתק בעיה"ב ביניעה רבה ע"י **יועץ קים קדיש** בריהע"ש נ"י **מפרשיטיק**

(מיסור השנת נצו"ל ירוש)

חלק ראשון

שער הספר "שיח שרפי קודש"

ציירתי אותו מספר פעמים. פעם האחים ניסו להכניס סדר בפתקאותיו. אחרי כמה שעות של עמל מצידם, נטל אותן ותחבן בחזרה לשק. שק הפתקאות הפך היום ללקט נדיר. הוא כתב בעברית, ומה שלא ידע לבטא בעברית — ביטא באידיש, ברוסית ובפולנית. אינני יכול לשכוח אותו. עודנו ניצב לנגד עיני.

בזמן לימודי ב"ישיבה", ואני אז כבן 15, באו גבאי בית המדרש הגדול שבכותלב אל ראש הישיבה, שבה למדנו, וביקשו ממנו לשחרר אותי מהלימודים כדי לאפשר לי לקשט בציורים את קירות בית המדרש. זה כחודש לפני ראש־השנה. כוונתם היתה, שאצייר פרוכת על קיר המזרח וקישוטים על התקרה: 12 המזלות והשבטים, סמלים וארבע חיות של רבי יהודה בן תימא — נמר, נשר, צבי וארי, וכן פס על הקירות למעלה, מסביב. זכור לי שהפרחים היו בשלושה צבעים.

הקבלן היה לייבל קרפ, יהודי נמוך וערמומי, בעל עיניים קטנות המתרוצצות בחוריהן. הקירות היו גבוהים והוא סידר לי "חמורים" ועליהם קרשים, לטפס עליהם. עליתי למעלה בעזרת סולם. הוא החזיק ארבעה גויים כדי להזיז, מדי פעם, את ה"חמורים" ביחד איתי, הכל על־מנת לחסוך בזמן ולמנוע ממני את הצורך בעלייה ובירידה; החזקת ארבעה פועלים פשוטים

למטרה זו היתה זולה יותר משכרי היומי... לציור הפס מסביב שכר צייר נוסף בשם יהושע קאפוסטה, שהשתכר מחצית משכרי, והורה לו להעתיק את הפרחים שציירתי, ואילו עלי הטיל לצייר את הציורים הקשים יותר. הוא קישט את הקירות ב"פוליש", בעזרת תבניות (שאבלונות), במספר צבעים. זאת למדתי ממנו. הציורים בעזרת התבניות לא עלו כל־כך יפה וכאשר העירו לו על כך הגבאים, טען שכאשר הצבע יתייבש הציורים "יזוזו" למקומם הנכון. הגבאים שתקו. לא אוכל לשכוח, איך "עבד" עליהם ושיטה בהם.

פרק שני

כניסת הצבא הגרמני לראדום

ב־ 1939 היו בראדום כ־ 25,000 יהודים, רבים מהם חסידים. אבא נימנה עם חסידי גור. הוא לא היה ציוני, אבל חשב לעלות לישראל. ברחובות ראדום הסתובבו יהודים אדוקים, חובשי ספסלים בבתי־מדרש וב"שטיבלך".

כאשר הגרמנים פלשו לפולין התחילו הצרות. האנשים פחדו ללכת ברחוב. אני הייתי גאוותן. היו לי עיניים כחולות ודיברתי גרמנית. הסתובבתי ברחובות בלי פחד.

יומיים־שלושה לפני פרוץ המלחמה נערכו הפגנות־רחוב בפולין. הפולנים חשבו, שהאנגלים יבואו להצילם.

בלילה שלפני פרוץ המלחמה המתנתי בתחנת הרכבת לדודה בלה, אחות של אבא, שבאה מישראל. אשה צעירה ויפה, שהיתה אמורה להגיע לביקור. היא באה ונשארה. משוטר בגיטו, בשם קאמפל, נודע לי, שכאשר הנאצים ביקשו להוציא את סבא וסבתא מביתם, בגיטו סקרשבסקי, היא גוננה עליהם, חטפה כדור ונהרגה במקום. אגב, סבא היה בן 92 ונחשב לגאון. היה מתרוצץ בגיטו כמו ילד. בהתחלה חשש, שהגרמנים יקחו אותי איתם, שהרי או־טו־טו יבואו האנגלים.

הגרמנים פלשו לפולין לפני ראש־השנה והם הגיעו לוארשה בחג הסוכות. כעבור מספר חודשים ריכזו את היהודים בגיטו, שתחילה היה גדול אולם הוא הלך והצטמצם ככל שהיהודים יצאו ממנו לדרך שאין ממנה חזרה.

כאשר נכנס הצבא הגרמני לראדום, ב־ 8 בספטמבר 1939, תפס מיד את בניני הממשלה ואת השלטונות העירוניים. דגל צלב־הקרס השחור הונף על העיר. כעבור ימים אחדים הגיעו יחידות הס.ס., הס.א. ומשטרת הבטחון. הנגישות והעינויים החלו מיד עם בואם של הגרמנים. בריונים פולנים העמידו עצמם לרשותם והלשינו על יהודים.

בערב יום־כיפורים 1939 יצאתי מהבית והלכתי לסבא, שגר במקום שקט, כדי לקבל את ברכתו לרגל החג המקודש. בדרכי חזרה ממנו ראיתי לראשונה חיילי ס.ס. משוטטים ברחוב. חיש־מהר עברתי אל צידו השני של הרחוב. אחד הנאצים עצר אותי ושאל אם אני יהודי. השבתי שאני פולני. הוא הניח לי ללכת, אולם כעבור זמן קצר נעצרתי על־ידי חייל ס.ס. שני. מבדיקת תעודת־הזהות שלי התברר לו שאני יהודי. הוא הכניס אותי לבנין שהפך למיפקדה של האס.אס., ששלטה על כל פולניה, וסיפר ששיקרתי. ספגתי סטירות־לחי. אחרי־כן

שלחו אותי לחצר, שם ראיתי כ־20 יהודים שניצבו עם הפנים אל הקיר. רמזו לי לעמוד איתם. שומר עם נשק בידו שמר עלינו.

אונטרשטורם־פיהרר **גלאדה** השקיף עלינו מהחלון, בצד השמאלי של החצר, והבחין שהשומר מכוון אלי את רובהו ומשחרר את הניצרה. הוא פקד עלי לגשת אל חלונו, ושאל למקצועי. כאשר שמע שאני צייר כתובות, אמר שאנשים כאלה הוא מחפש. בו־במקום נטל ממני את תעודת־הזהות. אחר־כך הורה לי לחזור אל הקבוצה.

יהודי אחד, קויפמן שמו, אמר לי: "אני רואה ש'התלבשו' עליך. אתה לא תצא מזה". היה טיפוס מיוחד. בכל אזכרה ליהודי קהילת ראדום, שניספו, הוא מזכיר לי זאת. עניתי לו: "אני באמת רואה שנפלנו לא טוב. מי שמקווה לחיות עוד חצי שנה, ניחא. אני, כנראה, אסיים את חיי חצי שנה מוקדם יותר..." כך אמרתי לו. הייתי אדם קר־רוח.

עתה הוטל עלינו להעביר את כל הרהיטים אל קומת־הגג (בקומה החמישית). היה קשה להעלות למעלה, במדרגות כאלה, ספות וארונות ושאר רהיטים, כאשר

הגרמנים חובטים ובועטים בנו ללא־רחם. זכורני, שנזל לי דם מאפי.

באותו יום פקד מטה הקומנדו של הס.ס. להביא עוד 20 יהודים לעבודה מחר. הם הועסקו בהעברת רהיטים לקומה העליונה. בתום העבודה נטל מכולם את תעודות־הזהות שלהם. החלטנו לפנות אל יושב־ראש הקהילה היהודית, יונה זילברברג, שהתפלל תפילת "כל־נדרי" אצל רבי יוסל'ה, ואמרנו לו שהגרמנים תובעים לגייס להם 20 עובדים נוספים. הוא יעץ לנו לפנות לראש המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P.P.S) בראדום ולבקשו לספק 20 גויים לעבודה תמורת תשלום. הוא שלח אותנו ללשכת העבודה בעיריה, בצידה השני של העיר, לבקש, בשמו, עשרים גויים לעבודה, ולומר להם שהוא ידאג לתשלום.

למחרת היה יום־כיפורים. לבשנו בגדי חול ומיהרנו ללשכת העבודה המקומית למצוא עשרים גויים לעבודה, אולם איש לא הסכים לעבוד אצל הגרמנים. פשוט פחדו מהם. חזרנו דרך רחובה הראשי של ראדום וראינו כיצד הגרמנים אוספים יהודים ומכים אותם. ראיתי איך הרביצו, בין היתר, לרבי יענקל'ה שגידל זקן ופיאות. היו שם כ־400 יהודים, לבושים בגדי חג, שנאספו לפני הכנסיה, בכיכר, והובלו ברגל למפעל לייצור נשק. הגרמנים פקדו להביא סולמות והורו ליהודים להסיר

את הצבע מהחלונות. אלה היו צבעי־הסוואה שמרחו הפולנים. בתום העבודה השתוללו, ירו יריות באוויר וכולם ברחו לכל עבר. מי שרצה, יכול היה להימלט. חלקם ברחו, מלבדנו. הגרמנים "התלבשו" בעיקר על עשירים.

לא היו לנו תעודות. חזרנו אל הגרמנים מאתמול וסיפרנו להם מה שקרה. בדרך פגשתי את אחותי. היא סיפרה לי ששוחחה עם הגרמנים ואמרו לה, שאנחנו לא שם וכי חטפו יהודים אחרים. עתה הורו לנו למלא שקי־שינה בקש. כעבור שעה הופיעו טנדרים עמוסים ארגזים, שעליהם היו מצויינים שמות אנשי המיפקדה. עלינו הוטל לפזר ארגזים אלה בכל הקומות, על־פי הוראותיהם. כך הגענו לשעה 16.00.

לפנות ערב חיכינו בצד. חייל גרמני שאל מי מאיתנו נשוי (בגרמנית: "פערהייראט") ואת הנשואים שילח לביתם. במעמד זה הוחזרו להם תעודות־הזהות. רק לי לא החזירו. איש הס.ס. הגבוה החזיק בה והיה עלי לאתרו.

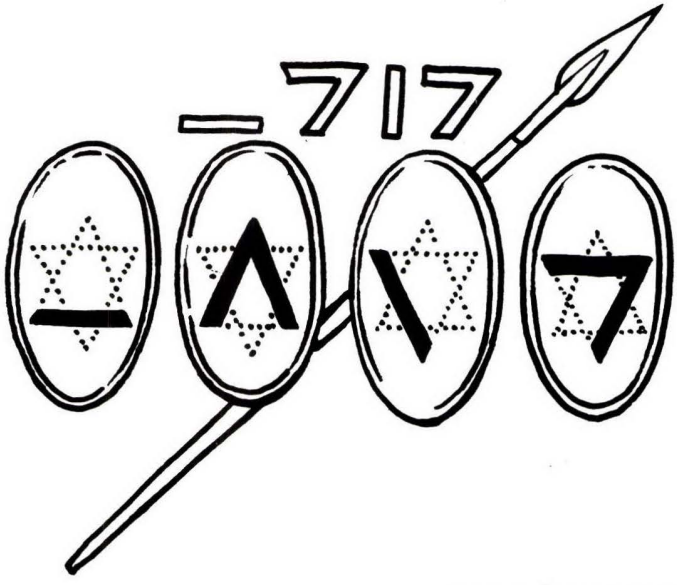
למחרת יום־כיפור פחדנו להלך ברחובות ללא תעודות. ניסיתי לאתר את הגרמני שלקח ממני את התעודה. לבסוף מצאתיו. שמו היה גלאדה.

מוצאו של גלאדה היה מהמבורג. בחור רם־קומה וצעיר, שנתן לי לכתוב על כל הארגזים של אנשי הקומנדו את כתובתיהם החדשות, ואת כתובות ביתם. מהקומנדו הזה יצאו המושלים בכל אזורי פולין, כמו קאצמן, גלובוציק ועוד. הוא שוחח איתי על תמונות וציורים שנלקחו מבתי יהודים ונמכרו בשוויץ. תוך כדי שיחה בינינו הצביע על מפה שהיתה תלויה על הקיר והפטיר, תוך שהוא מראה באצבעו: "כאן עובר הנהר בוג. כך תחולק פולין, כאן רוסים וכאן גרמנים". זה היה מספר שבועות לפני שוארשה נכבשה. הוא סיפק לי ארגזים וביקש כי ארשום עליהם שמות וכתובות של אנשי המטה, כשמונים במספר, שנקראו איינזאץ־קומנדו, ושלח אותי להביא צבע. אמרתי לו, שאיננני יכול להסתובב ברחוב ללא תעודה. הוא שלף פיסת־נייר וכתב בעפרון טוש: "האיש הזה עובד בשבילי", וחתם "האוברשטרום־פיהרר גלאדה".. מצוייד בפתק זה יצאתי לרחוב. עצרו אותי שוב ושוב, ובכל פעם שחררו אותי הודות לפתק... גלאדה היה נחמד אלי ומדי פעם תחב לידי שטר בן חמישה או עשרה מארקים.

הפתק עזר לי להשיג לחם נוסף בקלות יחסית. במקום להצטרף לתור בצד היהודי, שהיה ארוך במיוחד, הצטרפתי לתור בצד הפולני. הייתי ניצב בכל פעם בתור אחר ומשיג לחם עוד ועוד. עצרתי חייל גרמני

ואמרתי לו שאני ממהר לעבודה. הראיתי לו את הפתק ובעזרתו הגעתי לראש התור. הגויים צעקו "יהודי! יהודי!" — אבל מאום לא עזר להם.

בעת שרשמתי את כתובתו על אחד הארגזים הופיע לפתע **אייכמן** ימ"ש והחליף עימי מספר מילים באידיש קלוקלת במיבטא גרמני. זה היה בשנת 1939.

כך נוצר סמל מגן־דוד
(ראה עמוד 33).

פרק שלישי

הגזירות על היהודים — גיטו ראדום

ב־1939 הגרמנים חוקקו חוק המחייב סימון החנויות שבעליהם יהודים, במגן־דוד. עוד לפני המלחמה הייתי כחודש במסגרת השירות הלאומי הפולני. שימשתי צייר תמונות אצל מהנדסי העיריה בראדום, והתרכזתי בציור ושרטוט תמונות לאורבניזציה של העיר; ציירתי תמונות ותרשימים כיצד ייראו כיכרות העיר לאחר שיבוצעו השינויים הקישוטיים בצמחיה שלפני הבנינים, והם תלו את אלה כתמונות באולם הישיבות; ומכיוון שאנשי היודנראט ידעו שאני מצייר גם שלטים הם שלחו אותי למשרד מהנדס העיר כדי לברר כיצד לבצע את השילוט. מהנדסי העיר הפולנים שלחו אותי למשטרה הגרמנית ונכנסתי ללוע הארי. שאלתי, כיצד עלי לצייר. המהנדסים בעיריה ביקשו לדעת מהו המקור של מגן־דוד. אמרתי: "דוד המלך". הוא רשם את שמו על המגן של חייליו כדי שיוכלו לזהות... סיכמתי איתם כיצד בדיוק יש לצייר, ועוד הרווחתי כסף. עשינו חותמות בדמות מגן־דוד.

היהודים נאלצו לצאת לעבודה. בכל פעם בחרו ביהודים אחרים. אותי היו צריכים רק יום אחד בשבוע. הפתק "הגן" עלי, שהרי הוא העיד על כך שאני כבר עובד אצלם...

באוקטובר 1939 ציוו הגרמנים לערוך רשימות

של כל התושבים היהודים לפי גיל, מקצוע והשכלה. על יסוד רשימה זו נצטוו היהודים להמציא יום־יום מספר מסויים של עובדים. בין היתר, הועסקו היהודים בניקוי האורוות והסוסים של משטרת הרוכבים, ובעבודה במפעלים לייצור נשק.

בדצמבר 1939 הגרמנים העתיקו את משטרת הבטחון שלהם לרחוב אחר, לבלוקים מודרניים של פולנים שגורשו מהם. זה אירע בסמיכות למפעל לייצור נשק. היו להם מכוניות רבות והם עשו שימוש במוסך שבעליו גורש. למכוניות היו מספרים פרטיים ולא רשמיים, זאת כדי שלא יזהו אותם. מנהל המוסך היה **מאקס**. עבד שם מכונאי בשם רוזבאום, יהודי, שהמליץ לתת לי לצייר את המספרים: לכל מכונית היה מספר ס.ס. פרטי ומספר משטרתי, כך שלכל מכונית נדרשתי לצייר שני מספרים. בנוסף לכך צבעתי את המכוניות לאחר תיקון. לכל מכונית היה הצבע שלה. האמת, פחדתי. אולם לא היתה לי ברירה. הלכנו לכמה ציירי שלטים פולנים, אולם איש מהם לא רצה לעבוד. כל אחד מהם התחמק בתואנה אחרת.

על־פי חישוב, ציור המספרים על 200 מכוניות היה אורך חודש ימים, על־כן יעצתי לצרף אלי בעלי־מקצוע נוספים. למותר לציין, שהעבודה היתה בתשלום.

מאקס היה בא אלי לא פעם בשעת תפילת־שחרית כדי לקחת אותי בג׳יפ לעבודה אצלו. לממונים עליו סיפר, שאני מתפלל עם רצועות על היד ועל המצח. הממונה הגרמני, אונטר־שארף־פיהרר **שפר**, ביקש לדעת מדוע היהודים מתפללים למפלתם של הגרמנים במלחמה. הסברתי, שאנחנו מתפללים מתוך ״סידור״ מלפני אלפיים שנה, עוד לפני שהגרמנים היו לגרמנים (עוד כאשר היו ברברים). תמיד אמר, שביום שאסיים את העבודה הוא יהרוג אותי. לפעמים היו מביאים אותי לעבודה במטה שלהם. ראיתי כיצד הם מתעללים באינטליגנציה הפולנית ובכמרים. כמרים ואנשי האינטליגנציה ספגו מכות ונגררו מחדר חקירה אחד אל מישנהו. כשעברנו לגיטו נפטרתי מהם.

הגרמנים לא הרשו ליהודים להתפלל בציבור, והפכו את כל בתי־התפילה לאורוות ולמחסנים. היהודים התפללו ב״מניינים״ בבתים פרטיים.

אספקת מיצרכי המזון לגיטו באה, בעיקר, על־ידי הברחה מחוץ לגיטו; ההקצבה הגרמנית לחודש הספיקה לימים ספורים בלבד. ההברחה התנהלה בהסכמתם החשאית של ה״יודנראט״ ומפקדי המשטרה. בפתחי הגיטו, שעליהם הופקדו שוטרים יהודים, הוכנסו

כמויות מזון גדולות. לאוכלוסיה בגיטו היה בכך משום הצלה.

לאחי המבוגר ממני היתה דירה בת שלושה חדרים מחוץ לגיטו. היה לו מכר פולני, שוטר, שהתחלף איתו בדירה. היו שם שני חדרים ומטבח. בעליית־הגג הצבנו מיטות וכשלא היה קר, אפשר היה לישון בהן. זה היה בגיטו, ברחוב פרץ 3.

אחַי התחבאו בבונקרים. פיתחנו פאטנט מנייר שחור להאפלת החלונות. קודם עבדנו עבור מסעדה גדולה של גרמנים שנפתחה בתיאטרון המקומי, אחרי־כן פנינו לממונה על האספקה בדואר המזרח־גרמני, שסיפק לנו עבודה בבנינים שלו (בנין הטלפון, בנין הרדיו), תמורת תשלום. גבריאל ברגמן ואני עבדנו שם. צירפנו לעבודה 17 יהודים נוספים. התקנו וילונות בדירות הגרמנים ובמשרדי הדואר, יצרנו מסגרות והאפלנו את כל הדירות הפרטיות והמשרדים שהיו שייכים לעובדי הדואר.

מלודזי הגיעה אלינו אחותו של פרל זיידמן, רושקה, ובעלה, לייבל כץ. סידרתי להם תעודות כאילו הם עובדים אצלי בדואר. מדי פעם הוזעקתי לתקן חלונות מואפלים. לצורך זה אישרו לי הגרמנים להעסיק 17 איש, שצויידו בתעודות מתאימות.

בינתיים היתה עוד אקציה, וטרנספורט נוסף עם 600 יהודים יצא לדרכו.

היהודים בגיטו חיפשו מקומות עבודה. האמינו, כי "תעודת העבודה" בחותמת גרמנית — כזאת שהיתה לי, — תצילם מגירוש. אז טרם ידעו, כי גירוש פירושו מוות. מקומות עבודה רבים היו בראדום: מפעל לייצור נשק, בתי־מלאכה לתיקונים של שירות הבטחון והגיסטאפו, בתי־חרושת שונים, ובתי־מלאכה של יהודים שביצעו עבודות בשביל הצבא הגרמני והעסיקו כ־ 300 איש.

כאשר הייתי מסיים איזו עבודה היו זורקים לי, לעיתים, חבילה ובה חצי לחם. (מדי פעם קיבלנו אוכל מהקנטינות של הגרמנים). הסדרתי עם גבריאל ברגמן, זגג במקצועו, הדבקת הרולות להאפלת החלונות. בדואר עבדתי אצל הרטמן, מנהל האספקה של הדואר, והרווחתי כסף שאיפשר לי לרכוש מיצרכים מחוץ לגיטו. כך עד 13 בינואר 1942.

הגרמנים נכנסו לבתים ברחוב וואעל, הוציאו מהם יהודים, שנלקחו לאי־שם — ולא שבו עוד. ב־27 באפריל 1941 התנפלו אנשי שירות הבטחון שלהם ("ס.ד.") על רחובות הגיטו, ושוב עם רשימה בידיהם.

חלק מהנתפסים נורה במקום, את האחרים סחבו איתם, ואם לא מצאו איש שצויין ברשימה, לקחו אחר במקומו ורצחוהו במקום. מזמן לזמן פרצו אנשי ס.ס. וביצעו רציחות ומאסרים. רוב האסירים נשלחו לאושוויץ.

בדואר הגרמני עבד מנהל אספקה גרמני לבוש מדי קצין צבא, אדם טוב בשם הילרי הרטמן, שעשה טובות ליהודים. עבדתי אצלו במשך שנתיים. החבאתי בביתו מספר חפצים; מדי פעם נהגתי למכור חלק מהם על־מנת לממן רכישת מזון.

אנשי הס.ס. ובראשם שני הבריונים **מאקס ושולץ**, היו חוטפים יהודים, מעבידים אותם בפרך, מכים וחובלים בהם. כך עשו גם אנשי הגיסטאפו, שנזקקו לפורקי פחם למרתפי דירותיהם. מדי יום נשלחו יהודים חטופים לעבודות כפייה.

הגיטו בראדום הוקם באפריל 1941. כשבוע לפני־כן הוקמה, על־פי פקודת הגיסטאפו, "המשטרה היהודית". השוטרים לא לבשו מדים. הם חבשו כובעים תכולים, דומים לכובעי השוטרים הפולניים, בתוספת פסים אדומים ותוויות של מגן־דוד. הם נצטוו לעמוד על המשמר ביציאות מהגיטו, למנוע כניסת זרים לגיטו,

אספקת פועלים, שמירה בגיטו וכו׳. מספר היהודים שנדחקו לגיטו ראדום עלה ל־ 35 אלף. המצב בגיטו החמיר. הגרמנים החלו בחיפושים אחר פרוות; ואם מצאו פרווה או חלק ממנה — נורה בעל הדירה במקום. הם החרימו גם סוסים, עגלות, בהמות, מכונות־תפירה, מכונות כתיבה וכיוצא בהם.

כל הזמן שמענו על סלקציות ועל חיסול יהודים. באפריל 1942 הוציאו 50 יהודים צעירים מבתיהם, ביניהם גם אחי הקטן, ורצחו אותם. המשטרה פינתה את הגופות בעגלות. לאמא סיפרו, שאחי רק נפצע. בשעה אחת־עשרה נכנסה השכנה ואמרה שיש כבר לוויות. כעבור חצי שעה נפטרה אימי מעגמת־נפש, צער ויאוש. מצויידים באישור מיוחד שקיבלנו בעקבות מותה של אמא יצאנו, אבי, אחי ואני לבית־הקברות בראדום. בבואנו, התברר לנו שטרם קברו אותם, את כל החמישים!

אנחנו היינו כהנים. דוֹד של לייבל ריכטמן, השומר בבית הקברות, טען, שאין לנו ברירה, שמוכרחים לקבור את המתים. נשארנו ללון בבית קטן שניצב בסמוך, ולמחרת בבוקר יצאנו אל בית־העלמין.

ראשית דבר קברנו את אמא. כרנו קבר־אחים

וקברנו את כל המתים עם בגדיהם. רשמתי על לוח מספר שמות ותקעתי אותו באדמה התחוחה.

בתוך ימי "השבעה" ביקר אותנו הרב קסטנברג, הרב מראדום, שגר בשכנות. אני זוכר, שהוא ציטט פסוק מספר "ויקרא" (כ"ב, כ"ח): "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד". בכך התכוון לאימי ולאחי שמתו ביום אחד.

בחודש אוגוסט, לפני הגירוש הגדול, כאשר ידענו כבר כי היהודים בגיטו יוצאו ממנו, קרא לי הרב קסטנברג, השכן מרחוב פרץ 5, לביתו. זה היה ביום שבת. מצאתיו מתעמק בגמרא, בפרק "חלק", הפרק האחד־עשר במסכת סנהדרין. הוא ידע שברשותי "כרטיס ירוק", וביקשני לנסות ולהשיג כרטיס כזה גם לבתו (מאשתו השניה). אמרתי לו, שאין הדבר פשוט כל־כך. בעת היציאה מן הגיטו קיבל מכות נמרצות.

באוגוסט 1942 נותרו רק אלה שעבדו עם הגרמנים. ביקשנו להעביר את חפצינו תוך שעה אחת מהגיטו לדואר הגרמני. למטרה זו העמידו לרשותנו טנדר; ואומנם, נטלנו את המכחולים, כלי העבודה, צבעים, תמונות, ספרים — וחזרנו בשעה שהוקצבה לנו לכך. ברגמן הזגג העביר את הזכוכיות שלו. זכורני, כאשר

נכנסתי לגיטו הבחנתי באי־סדר משווע. ראיתי יריעות של ספר תורה מתגוללות על הכביש. אספתי אותן, העמסתי על טנדר והבאתי הכל אל המחסנים בדואר.

בקיץ 1942 לקחו אנשי הדואר את אחי עם אשתו ובתו, ואת לייבל כץ עם אשתו, — לוארשה. מכונית דואר השאירה אותם בגיטו וארשה.

קרה לי נס. בחורה יהודיה שעבדה בבאולייטונג ס.ס. סיפרה להם, שיש בדואר אדם העושה האפלה לחלונות ועבודות דקורציה. למעשה עשינו מסגרות פרימיטיביות ותלינו וילונות. אחר־כך עברנו לעצב חדרים. ממטה הס.ס. טילפנו לדואר והודיעו, שהם רוצים אותי. אל מקום העבודה הגיע סגנו של **הרטמן** חגור אקדח וליווה אותי אל המטה, שם אמרו לו לחזור על עקבותיו ואילו אני נשארתי במטה משטרת הס.ס.; נאמר לי שבונים כעת בנין חדש והם זקוקים לעבודתנו. הם ביקשו שאנחנו נבצע את העבודה. אמרתי "טוב, אבל איך אצא מכאן בלי שמירה?" מיד ציידו אותי בפתק מודפס במכונת־כתיבה, המאשר שאני עובד אצלם ושמותר לי לקחת איתי ארבעה אנשים וללכת ברחוב בלי שמירה.

אחי מאיר היה איתי. עברנו לגור ברחוב

שורליקובסקי. אחד מאיר מחרובסקי, שהתגורר בחדרי, לקח אותנו אליו. אחי מאיר, רוזנברג ושני אֶחיו, הזוג גולדברג ואני, התגוררנו בחדר אחד. המשכנו לעבוד בדואר.

המפקד הישיר על המחנה בראדום היה **שיפרס**. הוא ואלה שבאו אחריו פקדו על כל אקציות־הדמים ביהודי ראדום. מזמן לזמן הופיעו אנשי הס.ד. ("שירות הביטחון") ודרשו להסגיר לידיהם יהודים שרצו, כביכול, לברוח מהמחנה. המוסגרים לא חזרו עוד. הם נורו בעת "לקיחתם", או גורשו לאושוויץ.

בנובמבר 1942 העובדים אצל הגיסטאפו והצבא הגרמני, וכן בדואר, הוצאו מן השורות, ואילו 800 גברים, נשים וטף, הובלו ברגל, מרחק של 30 ק"מ, לשידלובצה. המרצחים האוקראינים היכו אותם בדרך. כל מי שפיגר בהליכה נורה ברגל. שלג וכפור הכבידו על ההליכה. למשך הלילה הוכנסו האנשים למיבנים רעועים ומזוהמים של מפעל לעורות של יהודי לשעבר, שעמד עזוב ושדוד. הגיטו כבר היה מחוסל. בינואר 1943 הובלו למוות בטרבלינקה.

בדצמבר לפנות בוקר, הופיעו בגיטו הקטן אנשי הס.ס. והאוקראינים, והחלו, בעזרת שוטרים יהודיים,

מפקד נאצי סוקר את המשטרה היהודית בגיטו ראדום.

בהרצת היהודים למגרש. קצין הס.ס. **שיפרס** ציווה על היהודים להסתדר בחמישיות, ובראשם השוטר המלווה אותם יום־יום. אגב, שיפרס הסתבך כהוגן בגיטו וארשה. כל מטה הבאולייטונג היה מסוכסך איתו. קיבלנו פקודה לא לעבוד אצלו יותר.

עקב המלחמה הגיעו מגורשים יהודים רבים, מקראקא, לודז׳, פוזנן ועוד. הדודה מלכה ורשבסקי הגיעה לפולין מארץ־ישראל מספר ימים לפני פרוץ המלחמה.

מלבדנו, עבדו בדואר כ־30 יהודים. בתחנת הרדיו המקומית היו 50 חלונות, ובאולם הטלפונים הגדול היו גם כן חלונות רבים. ידינו היו מלאות עבודה. עבדנו גם בדירות הגרמנים שהועסקו בדואר. את התמורה קיבלנו מהדואר על סמך החשבונות שהגשנו להם. שלחתי חשבונות — והם כובדו. תמיד שילמו לי תמורת עבודתי.

באותו הזמן אבא לא עבד. אני יצאתי עם החבר׳ה שלי לעבוד בעבודות שונות: האפלת חלונות, התקנת וילונות, שילוט למכוניות וכיוצא באלה. התחלנו לעבוד גם עבור באולייטונג ס.ס., ובין היתר עסקתי בקישוט בתיהם של המפקדים הבכירים **שיפרס, וינרך, קאפקה** ודומיהם. הייתי מצוייד בתעודה המאפשרת לי להעסיק ארבעה אנשים נוספים, ללא צורך בליווי משטרתי.

ב־ 13 בינואר 1943, על־פי הוראה מגבוה, ביטל הס.ס. את מקום העבודה והדואר הגרמני חדל לספק לנו עבודה. היינו מחוץ לגיטו. מנהל הסלקציה וה״בוס״ האמיתי היה **שיפרס**.

באותו יום פרצו לגיטו הקטן אנשי ס.ס. וס.ד. בראשותם של **בטשר, שיפרס והנשל**. לפי פקודתם הוצאו כל היהודים מבתיהם ורוכזו במגרש הגדול.

הכפור היה עז. האנשים ממש קפאו מקור. אנחנו ידענו על כך כבר ביום הקודם. כל הלילה השתדלתי אצל **לקס**, הממונה על העובדים בס.ס. באולייטונג, שיסכים לצרף אותי לבאולייטונג של הס.ס.

השוטר רובינשטיין הבטיח להסדיר לי פגישה עם **שיפרס**, בתנאי שאסכים לצרף את אחיו לעבודה. הוא ניגש אל **שיפרס**, ה"בוס", שכמה שבועות קודם לכן קישטתי את דירתו, ואמר לו שהדקורטור פרל חפץ לדבר איתו. הוא צעק בקול רם "פרל!" והאנשים פינו לי את הדרך אליו. שאלתיו: "מה עם העבודה?" השיב, שעלי להישאר בעבודה, וביקש לדעת למי עוד אני נזקק. קראתי בשמותיהם של תשעה אנשים, בהם אחי, רוזנברג ואחיו, ברגמן, וכן אחיו של השוטר. רציתי לקרוא בשמות נוספים, אולם חששתי שלא יאשרו לי. **שיפרס** שאל מה יעשו כולם. אמרתי שבמחנה שקולנה יש מקום שבו עובדים. הוא ביקש אותנו לעמוד בצד, במקום פנוי, והעמיד עלינו שוטר. לאחר שעמדנו מהצד, מחוץ לגיטו, שעה תמימה, ניגש אלי **שיפרס** ושאל מה לעשות עם ה"בנדה" שלי... היה קר מאוד והוא הורה לקאפו, השוטר רובינשטיין, לקחת אותנו לשקולנה, מרחק של כשלושה ק"מ. לא הרגשנו כלל בקושי הזה — העיקר היה להתרחק מן הגהינום של הגיטו.

עבדנו בכל הדירות של ראשי הס.ס. פעם הגענו לדירתו של איש ס.ס., שנהרג מאוחר יותר על־ידי הפרטיזנים. אשה רוסיה, דוברת פולנית, הציגה בפנינו תמונות שצולמו בעת חיסול גיטו שידלוביץ. בתמונות נראו יהודים גמדים ניצבים על שולחן, וכן יהודים ששכבו חיים כמו עצים למדורה. בתמונה אחרת נראו יהודים כשהם מחביאים כסף מתחת לגדר. היתה לה מגירה מלאה תמונות. היא עצמה נראתה כמו יהודיה מאוקראינה או מרוסיה.

באותו הזמן היו האקציות המפורסמות — הטרנספורטים הגדולים. הגרמנים חדלו לשלם ליהודים בעבור העבודות שביצעו למענם. יותר לא שילמו פרוטה. באחד הטרנספורטים היו גם אבא, גם אחותי.

בפברואר 1943 ערכו הגרמנים רשימה של יהודים בגיטו שביקשו לעלות לארץ־ישראל. בחג הפורים התארגנה קבוצה של יהודים כדי לצאת את הגיטו ולנסוע לארץ. הם ארזו את המזוודות והנשארים הפקידו בידיהם מתנות לקרוביהם בארץ. הם עלו על שני אוטובוסים ויצאו לדרך כשבעקבותיהם נוסעים אוקראינים. התברר לנו, שהובילו אותם לבין־העלמין של שידלובה — וירו בהם. חלקם, לאחר ששיחדו את האוקראינים, הצליחו להימלט, אולם רובם נהרגו. בכל

זאת, עשרה מהם, ביניהם דודתי מלכה ורשבסקי, הצליחו להגיע לארץ־ישראל. אחר־כך הס.ס. הורה ליודנראט להכין רשימה נוספת של אנשים שיש להם משפחות בישראל. ושוב נרשמו 50־60 איש...

השלטון על כל מחנות היהודים בראדום והמחוז היה בידי גנרל הס.ס. והמשטרה ד״ר **בטשר**, נאצי קנאי, רשע שהטיל אימתו אף על הגרמנים הכפופים לו.

ד״ר בטשר הרשע

פרק רביעי

במחנה שקולנה

הגענו למחנה שקולנה ומיד התחלנו להאפיל את החלונות. קאפו יהודי הסתובב במחנה כששוט בידו — והפיל אימה על כולם. במחנה שקולנה היינו בגיטו האדום. לא היה לנו לוח־שנה, לא ידענו תאריך ואיזה יום היום. נתקלנו באי־סדר משווע. כאן התגוררו אנשים, כמעט כולם יהודים, שעבדו במפעל לייצור נשק שנמצא בקירבת מקום. הם עבדו קשה מאוד, אבל לפחות נותרו בחיים.

בסוף אותו היום, שבו הגענו, הגיע הרוטן־פיהרר סלוטוש, הצולע, ובידו רובה. הכרתיו מקודם, מהבאולייטונג. אמר, שיש כאן יותר מדי אנשים וברצונו להוציא מהמחנה 30־40 איש. שוב החלה הספירה וכשהגיע לאנשי, הם ניצבו מאחורי. אמרתי, שאלה כולם עובדים איתי על־פי ההוראה של **שיפרס**. משמע כך, הניח לנו. צירפתי אלי גם צייר בשם רוזנצוויג, שהתחבא מאחרי גבם של החבר׳ה שלי. כעבור זמן נודע לנו שכל אלה שהוצאו מהמחנה צורפו לטרנספורט ונשלחו לטרבלינקה. מכאן יצאתי לעבודה בבאולייטונג. כעבור מספר חודשים חזרתי לגיטו בפקודת **בלום**, האוברשטורמפיהרר, שבדירתו עבדתי.

נגרים ופחחים יהודים הועסקו מספר חודשים בהכנת מחנה צריפים גדול ברחוב שקולנה. חושם ניבא

להם, כי הגיטו הקטן עומד לפני חיסולו.

היה שם צריף־עץ חדש. מים לשתיה או לרחצה לא היו. היה קר מאוד. לקחנו שלג, חיממנו אותו — ואז שתינו והתרחצנו. כעבור מספר ימים סידרו לנו מים.

בשנים 1942־1943 היה קצין ס.ס. אוקראיני בשם **קאפקה** (עדיין שמור אצלי צילום שלו שנתן לי טוביה פרידמן), שהיה ראש האוקראינים בשירות הס.ס. היכרותי עימו באה לי מעבודות דקורציה שביצעתי בביתו. בכל יום שישי נהג לתת לי חצי כיכר לחם תמורת תמונה שציירתי בשבילו. לא נזקקתי לכך, היה לי מספיק אוכל ממקורות אחרים, אולם החשבתי את שמירת הקשר איתו, ולקחתי ממנו את הלחם בתודה.

קאפקה, הממונה על האוקראינים. היה איש מוזר, בעל פנים שוחקות. פעם, בחורף, יצאתי החוצה ופגשתי באשה שגילתה לי, כי בשער הגיטו ישנם אוקראינים; הם תפסו את בן־דודי, ברנרד סנטור. סרתי אל השער ואמרתי ל**קאפקה**, שזהו בן־דוד שלי, יעץ לי להסתירו. חזרנו ביחד לגיטו. הלכנו לאט כדי שלא יחשדו בנו שאנו מתכוננים לברוח. וכך הצלתיו.

הממונה על האוקראינים, אריך קאפקה.

בגיטו היו עימנו שני אחים חייטים. אח שלישי היה במחנה שקולנה ועבד במפעל לייצור נשק, אולם זה היה קשה מדי בשבילו. תמיד סבל חרפת רעב. כעבור זמן הגיעו האחים למחנה, וביקשו להחזירו אל הגיטו. הם היו חייטים ונהנו מתשר (״טיפ״) שקיבלו מהגויים. פניתי אל אוברשטורם־פיהרר **וינריך**, הממונה על הגיטו באותו הזמן, וביקשתיו להחזיר את היהודי הזה לגיטו. הוא ביקשני לצבוע את מכוניתו בצבע שחור. היתה ברשותי משאבה; אחי הפעיל אותה ואילו אני עשיתי את ה״שפריץ״, וכך צבענו את המכונית. לאחר־מכן החזיר את היהודי לגיטו.

ב־13 בינואר 1943 בוצע הגירוש הגדול מראדום לטרבלינקה, שכלל יותר מ־10 אלף איש. זה היה כבר הגירוש השני (הראשון בוצע באוקטובר 1942). ראש המשטרה הנאצית האוברשטרום פיהרר **בלום** הזמין ארגזים אצל נגרים מהבאולייטונג והטיל עלי לכתוב עליהם כתובות בצבע שמן. הוא נתן בידי פתק שבו רשם את כתובתו: פרינץ גרינג שטראסה 32, דיסלדורף. אחר־כך חיפש את הפתק, מצאו והחרימו. אחר־כך שינה את כתובתו שוב ושוב. פעם נתן את כתובתו של חתנו, פעם של בתו. חשנו, שמשהו אינו כשורה. כנראה חשב שאנחנו נשאר בחיים... אולם שמרתי את כתובתו בזכרוני. כעבור מספר שבועות היתה לי גם הכתובת של חותנו.

כאשר סיפרתי על כך לאנשים בנגריה, הוספתי שיש לנו סיכויים להישאר בחיים. תגובתם היתה, שיצלו אותנו בטרבלינקה כמו את כולם; שאין כל אפשרות להישאר בחיים אחרי היטלר. כך התבטא החשמלאי שלמה קליינמן, המתגורר כיום בחיפה.

בהיותי חולה, בדכאו, בסוף אפריל 1945, אמרתי לעצמי, שיש לי תפקיד בחיים: לזכור את כתובתו של **בלום**. השתדלתי בכל כוחותי לזכור ולא לשכוח! בהגיעי

לגרמיש מסרתי את הכתובות שזכרתי, לידי האמריקנים.

ב־1943, בגיטו, הגרמנים הוציאו את כל היהודים אל הכיכר, כדי לבדוק מי מהם עובד, והיכן. למקום הגיעו טנדרים שנשלחו ממקומות העבודה — והם הסיעו את כל אלה שאינם עובדים למקומות העבודה. בכיכר נותר רק יהודי אחד, בודד, שניצב על עומדו. לא הכרתיו. אולם שמעתי, שהוא הגיע לראדום מלודז׳, צולע, ונעזר במקל. היתה לו בליטה בגרון. באותה השעה בדיוק נמצא במקום המפקד, הנאצי פוליציי־פיהרר **בלום**.

בלום התהלך בגיטו עם כפפות לבנות. את ״העבודה השחורה״ עשה למענו מפקד הגדוד האוקראיני **קאפקה**.

החבר׳ה שלנו הבחינו בכך והחליטו, שאסור להשאיר את היהודי הבודד הזה במקום, ויש להוציאו משם במהירות, בטרם יחסלוהו הגרמנים. בעיניהם הוא ייחשב מיד ל״יהודי מיותר״.

אני שלטתי היטב בשפה הגרמנית, על כן הוטל עלי לדאוג להוצאתו משם. פניתי אל בלום, שניצב בכיכר, קפצתי ל״דום״ ואמרתי לו שהאדם הזה הוא דודי; הכרתי את כל המפקדים הגרמנים שהיו ממונים על

הגיטו, שהרי עבדתי אצלם, בבתיהם, ובלום אישר לי לקחתו עימי. הלכתי איתו יד ביד ונכנסנו לגיטו.

היהודי הזה, אהרן פרינץ שמו, פחד לישון במקום אחר — רק איתי בחדר, ורק במיטה אחת איתי...

המיטה היתה צרה. הוא תפס את מרביתה. זה נמשך כחצי שנה. דאגנו לו לתעסוקה והוא הופקד על חלוקת הלחם; עמד במחסן הלחם וחילק לכל אחד את מנתו היומית. אנחנו לא לקחנו ממנו, דאגנו להשיג לחם טוב יותר מחוץ לגיטו, לפיכך הלחם נמכר, בחלקו, מחוץ לגיטו. היהודי הזה היה חתנו של ר' מנדל שיינפלד מראדום.

בנובמבר 1943 נתבשרנו, שחלק מהאנשים יעבור למחנה שקולנה. הצעדה לשקולנה נמשכה שעתיים. אנחנו, שעבדנו בבאולייטונג, נשארנו במקומנו עד פורים 1944. המחנה היה מוקף גדר־תיל, שהכניסה אליו דרך שער־עץ. במחנה היו 20 צריפים, לגברים לחוד ולנשים לחוד. בכל צריף — 200 איש. משטר החיים היה כשל מחנה ריכוז גרמני מובהק. סביב המחנה ניבנו ארבעה מגדלי־תצפית. על כל מגדל הוצב איש ס.ס. ולידו מכונת־יריה. משמרות צעדו מסביב למחנה כל היום וכל הלילה. נוסף על האלפים שהועסקו בבית־החרושת

לנשק, לקחו הס.ס. עוד אלף יהודים לכל מיני עבודות, כגון: פריקת פחם מקרונות רכבת, ניקוי אשפה וכיו"ב.

בינואר 1944 באה למחנה שקולנה קבוצה מיוחדת של קציני ס.ס. מאוושוויץ ובראשה אונטרשטורם־פיהרר **סיגמן**. קבוצה זו קיבלה תחת פיקוחה את המחנה בשקולנה.

היה חורף. ההליכה ממחנה שקולנה אל מקום העבודה ארכה כחצי שעה. הלכנו בגשם ובשלג. הקור היה עז. עבדתי כדקורטור בדירתו של **בלום**. הוא התרווח לו בכורסתו. ניצלתי את ההזדמנות ופניתי אליו בבקשה לחזור עם אנשי לגיטו. ביקש לדעת את הסיבה. הסברתי לו שאנחנו עובדים בבתיהם ומעונינים להחזיק עצמנו במצב נקי, ובמחנה שקולנה אין לנו את התנאים לכך. נזכרתי, שפעם חזרנו כבר לגיטו והחזירו אותנו בכוח לשקולנה. בחדרנו נמצא הזוג גולדברג שבנם שירת במשטרה. לזוג הזה היתה פרוטקציה, והודות לה נשלחנו בחזרה למחנה שקולנה. הזוג רצה את החדר שלנו לעצמו. **בלום** שמע אותי והורה להחזירנו לגיטו. חזרנו לגיטו לשנתיים נוספות, עד פורים 1944. אני הייתי האחרון שכף רגלו דרכה על אדמת הגיטו הקטן בראדום.

כשבועיים לפני חיסול הגיטו, התהדקו קשרינו עם **וינריך**, הממונה על הגיטו, שהסכים כי כל אחד רשאי לנסוע למקום שחפצה נפשו, למחנה או לעיר בהם חיים יהודים. מיד הוכנו רשימות שמיות. חלק נשלח לפיונק, חלק לאוסטורבצה. גם אהרן פרינץ נשלח לשם. הוא שלט היטב בשפה הגרמנית. בשבתות נהג לשמח את ליבנו בזמירות שבת, בקול ערב ובניגון מיוחד. הוא נהג לקרוא בעיתונים את השוליים הלבנים במקום את האותיות השחורות...

במחנה שקולנה היינו תחילה בשנת 1942, למשך חודש אחד, אחרי כן חזרנו לגיטו, וכעבור שנה וחצי חזרנו שנית למחנה שקולנה. לבסוף נותרו בגיטו רק 20 יהודים, ביניהם אני, אחי מאיר, פרידמן ואחיו החייטים. זה היה ערב פורים. יום קודם לא יצאנו לעבודה. מצאנו כ־30 ספרי תורה שהסתרנו באחד המרתפים. לברגמן היו זכוכיות ואת ספרי התורה הנחנו ביניהן.

בשקולנה קראנו במגילת־אסתר. עבדנו שם עד הקיץ. הלכנו בכל יום לבאולייטונג ס.ס. איתי היה תמיד אחי מאיר. פעם הזמינו אותי להתקין שטיחים ווילונות ב־S.D. הביאו אותנו למחסן וסיפקו לנו בגדים נקיים.

במחצית יולי 1944 גברה המבוכה והבהלה אצל

הגרמנים. הצבא הסובייטי הגיע למחוז לובלין. הדי יריות התותחים נשמעו בכל לילה. בליבנו ניצת זיק של תקווה. חיילים גרמנים, שרידי גדודים שהוכו עד חורמה, היו משרכים דרכיהם במרחב, קרועים ובלויים. התקפות לילה של חיל־האוויר הסובייטי גרמו בהלה ומבוכה בצבא הגרמני ונטלו מהם את בטחונם העצמי.

במחנה שקולנה היו כלואים כ־3,000 יהודים. **סיגמן**, מפקד המחנה, ציווה לחסל את מקומות העבודה שמחוץ למחנה. על היהודים נאסר לעזוב את המחנה. זה נמשך מספר ימים.

כאשר שמענו כבר את רעם התותחים הרוסיים וחשנו שהחזית הרוסית מתקרבת אלינו, הוציאו אותנו מהמחנה והלכנו אחר־הצהריים ברגל לאורך רחובות ראדום, בדרכנו לפייהינגן. יחד איתנו הלכו כ־4,000 יהודים, בהם כאלה שהובאו ממחנות אחרים; הלכנו, תחת משמר כבד, לטומשוב, מהלך שלושה ימים! בלילות ישנו בשדות. בדרך השלכתי מעלי ספרים וחפצים שהכבידו עלי.

המסע הארוך הזה נשאר חרות בזכרוני. הגרמנים והאוקראינים הריצו את ההולכים ודרשו מהם לצעוד 30 ק״מ ביום, תוך רעב וצמא וליאות מתישה. אנשי

הס.ס., מלווים בכלבים, האיצו בהולכים בצליפות שוטיהם. האנשים הגיעו לאפיסת־כוחות ממש. מי שאפסו כוחותיו ללכת הועלה על עגלה והובל אל היער, שממנו אין חזרה. העגלות חזרו ריקות.

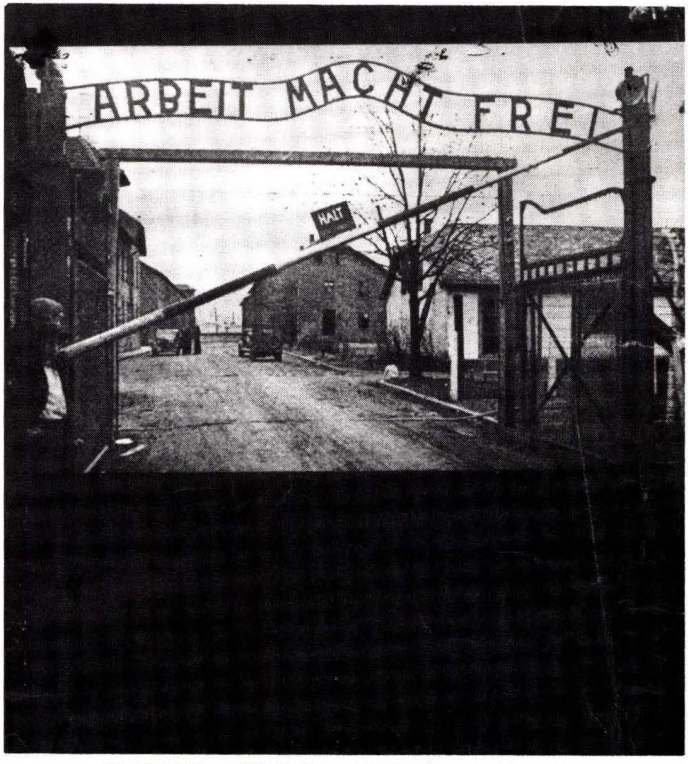
פרק חמישי

ברכבת־בהמות לאושוויץ

הגענו למקום בשם טומשוב. 2,500 גברים נדחסו לתוך בנין בית־חרושת, לאולם שיכול להכיל בתוכו 300 איש בלבד... הנשים הופרדו מהגברים. במקום זה שהינו כעשרה ימים, עד שתימצא רכבת שתובילנו לאושוויץ.

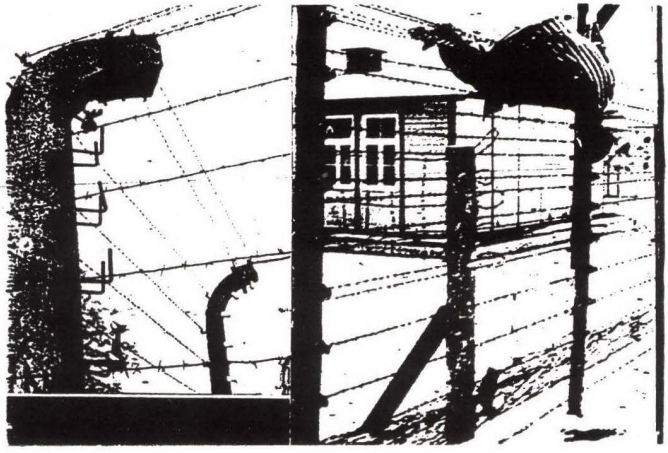

הכניסה לאושוויץ–בירקאנאו – "שער המוות".

שער הכניסה לאושוויץ: "העבודה משחררת".

מטומשוב נסענו ברכבת־בהמות לאושוויץ. מת חנת הרכבת של אושוויץ ראינו עשן מיתמר מארובות. ידענו ששורפים שם אנשים. כאן הורידו אותנו מהקרונות וביצעו סלקציה: נשים וילדים שעוד נותרו בחיים הוכנסו למחנה פנימה.

אסיר יהודי מנסה את מזלו בטיפוס על הגדר המחושמלת. הוא התחשמל ומת.

האונטר־שטורם פיהרר **זיגמן** נשא נאום שבו אמר, בין היתר: "אתם אינכם יהודים יותר, אתם כוח־עבודה!" אחרי־כן החזיר אותנו לרכבת. ישבנו ברכבת מספר שעות. אנשים התקרבו אל הגדר ואחד מהם צעק באידיש: "בלובלין גדלים עגבניות!" כלומר, הרוסים מתקרבים. מבעד החלונות המסורגים ראינו את ארובות התנורים מעלות עשן מיתמר. כן ראינו רכבת עמוסה ביהודים מגיעה מלודז'. הם היו חיוורים ורזים אך לבושים אלגנטית. לפנות בוקר עברנו את וינה. אכלנו לחם עם ריבה. בכל דלת של קרון ישבו גרמנים ששמרו עלינו. זה היה בספטמבר־אוקטובר 1944.

חלפנו על פני וינה והמשכנו לכיוון שטוטגרט. נסענו שלושה ימים ברכבת. בכל יום מתו אנשים ברכבת. הגרמנים חילקו לנו כמה פרוסות לחם ומים מדי יום. לבסוף, הגענו למקום בשם בירטינגהיים שבו יכולנו להתרחץ, והם ביצעו חיטוי לבגדינו. בבירטינגהיים שָׁהינו מספר ימים. עברנו ביקורת ניקיון וביקורת רפואית. כעבור שלושה ימים הגענו לפייהינגן.

פרק שישי

במחנה פייהינגן

מחנה פייהינגן. מחנה חדש. תחילה התגוררו בו רק יהודים, אולם באמצע החורף צורפו אליהם גם צרפתים. ארבעה־חמישה בלוקים בסך הכל. התקנו לעצמנו מיטות עם קש ויצאנו לעבודה. בתחילה עסקנו בעבודות נגרות במחנה, אחר כך הועסקנו בכריית מנהרה בתוך הר — תרופה כנגד הפצצות בעלות־הברית. בתוך המנהרה היה אמור להיבנות מפעל לנשק. אני נשארתי במחנה כי ציירתי שלטים. לצורך עבודתי הוקצתה לי פינה מיוחדת. אחי מאיר עבד אצל בארונית עשירה בסביבה, שהיתה בעלת משק. הוא הצליח להביא משם מעט אוכל.

בתחילת 1945 מנה המחנה בפייהינגן 1,700 עצורים, ביניהם 350 יהודים, בתוכם 300 מה״משלוח״ הראדומאי, ויתרם — חולים שהגיעו ממחנות ריכוז אחרים לשם ״החלמה״, היינו: למות. ואומנם מרביתם מתו. אלה שהבריאו הועסקו בכל מיני עבודות קשות בתוך המחנה ומחוצה לו ובפינוי ההריסות, שנגרמו על־ידי הפצצות מן האוויר בעיירות הסמוכות ובפסי־הרכבת.

היה במחנה גרמני צולע, נשען על מקל, שהכל יָראו מפניו. הוא נהג להרוג אנשים במקלו. קראנו לו ״שובר עצמות״ (״קנוכן ברעכער״).

המיפקדה היתה מחוץ למחנה. המפקד הנאצי, הצולע, עצר כל טרנספורט וציווה להוציאני מתוכו. "אתה חוזר!" — פקד עלי. הוא הגיש לי שיר על יין וביקש שאצייר לו, בכתב גותי נאה, את האליל היווני של היין וההוללות, בקכוס (מלאך קטן עם כוס יין בידו). במחנה לא סיפקו לי חומר לציור. אולם אלה שהזמינו אצלי פורטרטים הביאו לי חומר שרכשו לא הרחק משם, בעיריה. היה לי תיק אישי צמוד שהכיל חומרים וכלי־עבודה. "אירגנתי" צבעים במחסנים שהיו בחוץ. עם פיח התנור ומרגרינה חתמתי מספרים על הבגדים.

במחנה העבודה הסגור הזה אנשים רבים חלו במחלת הטיפוס, בהם חולים אנושות. גם האינטרשטורמפיהרר, הממונה על החולים, הזמין אצלי פורטרט. הקצינים, שאותם ציירתי כפורטרט, היו נותנים לי בתמורה רבע כיכר לחם.

הוטל עלי לצייר מספר אישי לכל אסיר. יצרתי מספרים מגומי, וחתמתי. התעוררה בעיה: מאין אשיג צבע. היו לי קשרים טובים עם האחראי על המטבח, פיל. הוא סיפק לי מעט מרגרינה ופחם, שהוציא מן התנור. עירבבתי מרגרינה בפחם — והיה לי צבע לחתימה... אין תימה, שהכל כינו אותי בשם "אורגניזטור מספר אחד".

כשהתקרבו ימי ראש־השנה תש״ד, החליטה קבוצת חרדים לערוך בחשאי תפילה בציבור במחנה. אף נמצאו ספר תורה וטלית, שהוסתרו כל הזמן מעינם של הגרמנים. את ספר התורה הביא אלינו גבריאל ברגמן. התפילה נערכה באחד הצריפים, כאשר בחוץ ניצבת שמירה מפני עינא־בישא...

בערב יום הכיפורים קיבלה קבוצה אחרת רשות מאחד הממונים הגרמניים לערוך בערב תפילה באחת המחצבות, שם עבדו יהודים עבודת־פרך במשמעותה האיומה ביותר.

זה קרה במחנה הריכוז פייהינגן, ששימש ״סניף״ למחנות הריכוז נצוויילר. אני רואה לנגד עיני את המחנה הזה, שהוקם על אדמת בוץ. בצידו האחד השתרע יער, ומצידו השני — הרים ושדות. המחנה היה מוקף גדרות־תיל ומגדלי־שמירה. בחיצוניותו דמה למחנה הריכוז בשקולנה, אולם התנאים בו היו קשים הרבה יותר. הדיקטטור של המחנה היה הנאצי **הקר**.

כאנוסים בספרד, באווירה מתוחה ומלאת פחד, נתכנסו במחצבה כ־80 יהודים, רובם ראדומאים, ואליהו בראוור מלובלין אמר ״כל נדרי״ בקול חנוק ובשברון־לב, כשהכל חוזרים אחריו מלה במלה בדמעות

זולגות. למחרת נתאספו כולם, בהשכמה, באחד הצריפים במחנה, והתפללו בחפזון, כדי להספיק להתייצב למיפקד בשעה הקבועה.

במחנה זה היינו כולנו מנותקים לגמרי מן העולם החיצון. לא היתה כל אפשרות להבריח מיצרכי מזון כמו בראדום. העצורים נאלצו להתקיים ממאה גרם לחם, ומדי פעם עם מעט מרגרינה או מימרח אחר, וכן ליטר מרק דליל ליום. מחמת הרעב, חיטטו בפחי אשפה והוציאו מהם קליפות רקובות של תפוחי־אדמה וסלק, ואכלון. רבים חלו, בעיקר במחלת הדיזנטריה, שעשתה שְׁמוֹת באנשים עוד בימיהם הראשונים לשהותם שם.

העצירים במחנה נדחסו לחמישה צריפים סמוכים זה לזה. בכל צריף היו מדפים בשלוש קומות לשכיבה. מחמת הצפיפות נתרבו הכינים. החיטוי הראשון נעשה רק לאחר שלושה חודשים...

במחנה היה צפוף כל־כך, שהאנשים ישנו במשמרות והתחלקו במיטה. היה חורף קר מאוד, 16 מעלות מתחת לאפס.

בפברואר 1945 פרצה במחנה מגיפת הטיפוס. קציר המוות היה רב. את המתים קברו בגבעה סמוכה, בקברים המוניים. חולים קשים או גוססים שוכנו בצריף מיוחד. לא הושיטו להם כל עזרה רפואית, אף לא נתנו להם אוכל. לאט־לאט גוועו מאליהם.

זה היה מחנה עבודה ואני הפכתי לצייר המחנה. ציירתי שלטים ופורטרטים וזה מצא חן בעיניהם.

מנהל המטבח, **פיל**, צ'כי במוצאו, גם הוא צייר שלטים, היה נותן לי לחם ונקניק תמורת סימון הדודים שלו; ובכל פעם שראה את הפורטרטים שציירתי — נתן

לי חצי כיכר לחם... זה היה "המון" במחנה. זה הספיק לי, לאחי ולאחרים. פורטרט היה שווה רבע לחם.

כשבוע לפני יום כיפורים, 1944, הבחנו במטוסים זרים החולפים מעלינו ביעף. זה היה ביום ראשון בשבוע, שבו שבתה כל מלאכה במחנה. התבוננתי בהם. מנהל המחנה, הקר, ראה אותי מסתכל בהם וצעק לעומתי: "אתה חייב לעבוד בלי הפסקה. יש לך עבודה. אין חופשות בימי ראשון!"

במיסדר שנערך למחרת שמעתי שקוראים את המספר שלי ופוקדים עלי לצאת מן השורה. מסתבר, שביקשו לצרף אותי לקבוצת האנשים שעבדו בחוץ. לכולם היו בגדי חורף, כולל כובע, מעיל וכפפות — רק לי לא, שהרי עד עכשיו עבדתי בתוך המחנה. הטילו עלי להרים אבנים בשטח ולהעמיסן על עגלות קטנות שניצבו על מסילת־ברזל. מרוב קור התקלף לי העור בידיים.

קאפו אחד, יהודי, **קמפל שמו**, שהיה ממונה עלינו, אמר לגרמני הממונה עליו שזהו צייר המחנה וכדאי לנצלו לעבודות במשרד כמו שרטוט תרשימים ותוכניות. הגרמני קפץ על הרעיון, הכניס אותי לצריף שלו ופקד עלי להסיק את התנור — "שיהיה חם".

אחרי־כן הורה לי לסייד את הקירות ולתלות שלטים, וכן לשרטט תוכניות. ומה מוזר, הוא הביא לי תפוחים... בין היתר עסקתי גם בסיוד הבנין ובשילוט המחנה.

בשובנו מן העבודה נאלצנו — על־פי פקודה — להרים, כל אחד, אבן גדולה ולסחוב אותה עד למחנה. ביום ראשון נאלצנו להעביר את האבנים מצד אחד של המחנה אל צידו האחר, וחוזר חלילה, במשך שעות!

כעבור שבוע נצטוויתי לצבוע בצבע אפור מנוף גדול, 15 קומות גובהו, כהסוואה מפני מטוסים עוינים. לרשותי הועמד רק דלי אחד עם צבע ומברשת. דיללתי את הצבע. הייתי צריך לטפס על סולמות דקים וישרים עשויים מתכת שהיו מחוברים למנוף ־ולצבוע. בשעה אחת־עשרה לערך, ביום כיפורים, נשמעה אזעקה. ירדתי חיש מהמנוף לתפוס מחסה באחת המנהרות. בכיסי היה "סידור" קטן. ניצלנו את הזמן לתפילת "מוסף".

כאשר הסתכלתי מרום המנוף למטה נראו לי האנשים כחגבים. הבנתי שהם רואים אותי באותו הגודל. צבעתי את המנוף מלמעלה כלפי מטה ובקושי צבעתי קומה אחת או שתיים. עשיתי תנועות כאילו אני צובע, אבל צבע לא היה. מלאכת הצביעה נמשכה

כשבוע. אחרי־כן עבדתי בצביעת שטחים שלמים בצבעי־הסוואה. אירגנתי אבקת־צבע וצבעתי ב"שפריץ".

אחרי כמה שבועות בחוץ נערכה סלקציה **והקו** החזיר אותי לעבוד בתוך המחנה. במקומי לקחו קודם צייר רוסי שלא הבין מלה בגרמנית. הקר טען, שעל כל דבר הוא משיב ברוסית "ניע רוזומיעם" ("לא מבין").

פרק שביעי

אופים מצות ועורכים "סדר"

במחנה הזה היו גם פולנים וצרפתים רבים, שנאספו בהפגנות רחוב בארצותיהם, בימות החורף. הם נראו מיואשים לגמרי. אנחנו מעולם לא איבדנו את התקווה ואת כוח הרצון שלנו לחיות, שהיה חזק ביותר. ואילו הצרפתים, שהגיעו הישר מארמונות הפאר שלהם, היו מדוכדכים ומיואשים. הם מיאנו להתרחץ והיו אפתיים. הם לא החזיקו מעמד.

היו ל**הקר** שני דפים שבהם צויינו מספר האנשים במחנה, מספר החולים ומספר המתים. תפקידי היה לדאוג לכך שהנתונים יהיו תמיד מעודכנים, ועשיתי זאת כל בוקר בשעה שש (את הנתונים שאבתי ממיסדר־חולים). אחרי־כן מסרתי אותם להקר. במשרדו היה תלוי לוח גדול ועליו פירוט מצבת כוח־האדם במחנה. שעתיים לפני שעזבנו את המחנה הורה לי למחוק הכל בצבע שחור.

רוב האנשים עבדו מחוץ למחנה. רק חלק קטן־בעלי־מקצוע (חייטים, סנדלרים, נגרים, ואני הצייר), עבדו בתוך המחנה.

בהיותנו בגיטו שמרנו על חג הפסח. ברחוב ז׳יטני, במרתף, היתה מאפיה. אחי מאיר עבד בכריכיית ספרים והיו לו נייר וספרים. הוא העתיק ״סידורים״ לכתב־יד

כדי שאנשינו יוכלו להתפלל. לא ייאמן, בגיטו אפינו מצות. מים וסוכר הפכנו ליין. פסח בגיטו.

זה היה אחרי חורף קשה במיוחד (1944/45). מצד אחד, קור ורעב ועבודת פרך בחפירות ובחציבות באבן. מצד שני, מחלת הטיפוס שפשתה במחנה יחד עם עוד תחלואים משונים שהמיתו המוני בני־אדם. בה־בעת אנשים נפלו בכדורי אנשי הס.ס., או התמוטטו מהמכות שספגו ללא־רחם. התופעות האיומות האלה פגעו קשות במוראל, שהיה נמוך ממילא, ובנפשות הנותרים. למרות זאת, נמצאו במחנה המוות הזה יחידים ששמרו על צלמם ועל יהדותם עד הרגע האחרון.

חג הפסח עמד בפתח. איך נוכל להישמר מאכילת חמץ? באותם ימים נזכרתי במה שאמר פעם אחי מאיר, שבשנים עברו יכולנו למצוא דרכים, אפילו בגיטו הקטן, שם אפינו מצות בתנור. אבל מה נעשה בפייהינגן, בשאול־תחתיות זה? השאלה הזאת ניקרה במוחנו יותר מן הפחד מפני המוות. הגינו והתייסרנו בה ללא־הרף. האנשים במחנה התרגלו כבר למצבם האומלל וראו את המוות לנגד עיניהם. אולם הם לא היו מוכנים לאכול חמץ בפסח. נשאלה השאלה: היכן משיגים קמח ותפוחי־אדמה, וכיצד אופים מצות?

סמוך לחג הפסח נכנס לבית־המלאכה שלי, שבו ציירתי שלטים, אחד מאנשי הס.ס. במחנה. הוא לא החמיר עימנו כחבריו הסאדיסטים ולא הרביץ כמוהם. תמיד אמר "לאכול קפה וללכת לעבודה". קראנו לו "גאבאלע". הוא ביקשני להכין מטרות־דמה לצורך אימונים בקליעה למטרה. בו־ברגע הבזיק רעיון במוחי, להציע לו להכין מטרות גדולות, ממוסגרות בעץ, ולכסותן בשקיות נייר, שנמצאו בשפע במחסן המחנה, ואילו על השקיות נדביק נייר. טענתי שדרוש לי קמח, הרבה קמח... כדי להדביק את דמויות החיילים למטרות. הוא שאל "כמה קמח?" אמרתי, שאזדקק לחמישה ק"ג. הצעתי מצאה חן בעיניו. מיד צייד אותי בפתק הפנייה מתאים. ליבי גאה. הנה נמצא פתרון לאפיית מצות.

חיש־מהר פניתי אל מנהל המטבח במחנה, **פיל**, והצגתי בפניו את הפתק. הוא התעניין בבית־המלאכה שלי ובציורי, הבטיח לספק לי את הקמח מיד, אולם אמר שהוא חושד בי שאני מבקש את הקמח כדי לאפות מצות. הוא זכר שבתקופה זו של השנה היהודים אופים מצות. אמרתי "נכון". הוא הוסיף, שעודנו זוכר את טעם המצה שאכל פעם אצל שכניו היהודים. ברגע הראשון נבהלתי והתחלתי לרעוד. אולם מיד נרגעתי והרהבתי עוז בנפשי לבקש ממנו, שיתן לי עוד חמישה קילוגרם

קמח. להפתעתי הרבה הסכים, וכעבור רגע הפטיר: "דע לך, אם אתפס — אני מחוסל".

הוא הציע כי אקח מעט קמח, ואחזור שנית לקחת עוד. במקרה שאתפס, אמר, עלי לומר שקיבלתי את הקמח על סמך הפתק. זאת ועוד: הציע, שהמקפידים בכשרות בפסח יכולים לקחת מהמטבח תפוחי־אדמה ולטגנם בעצמם. לא האמנתי למישמע אוזני. דבריו הרכים והנדיבים היו, ככל הנראה, פועל־יוצא מן המצב בחזית, לא הרחק מהמחנה, שם נחלו הגרמנים תבוסה, הלכו והתמוטטו כבנין קלפים. רעש המטוסים שחלפו מעלינו ביעף ורעם ההפצצות וההפגזות, שהגיעו לאוזנינו, הפיחו תקווה חדשה בליבות אנשי המחנה המיואשים.

פיל היפנה אותי, בפתק, אל מנהל המחסן, יהודי בשם רוזנבוים, המשמש כיום ראש הראדומאים בניו־יורק. בפתק היה אישור לקבלת עשרה קילוגרם קמח... ניצלתי את ההזדמנות לבקשו "לארגן" לנו עוד קמח, שכן נזדקק לו לכל ימות הפסח. תחילה צעק עלי, שהוא לא יסכן את ראשו בגללנו. אולם אחרי שהטפתי לו מעט מוסר ותיארתי בפניו מקרים של מסירות־נפש של יהודים שסירבו לאכול חמץ בפסח, הוא התרכך והוסיף לי מצידו עוד חמישה ק"ג קמח. לבסוף יצאתי ממנו עם

15 ק״ג קמח טרי משק קמח חדש, שהיה סגור עדיין. קמח כשר למהדרין...

בערב, כשחזרנו מהעבודה, אספנו, אחי מאיר ואנוכי, את חברינו והראינו להם את ה״נס״ הגדול שההשגחה זימנה לנו. מי יכול לתאר את גודל השמחה של הנפשות הערטילאיות, ששוב נדלק בהן ניצוץ של תקווה. מיד ניגשנו לעבודה. בכל המחנה ״אירגנו״ כפיסי־עץ. בעזרת גלגל לניקוב שנמצא בין כלי עבודתי, ניקבנו מצות, ובדרך זו נכנסנו ל״הילוך גבוה״ של אפיית מצות. אספנו בקבוקים מזכוכית, רחצנו אותם היטב, ועם שבריהם ניקינו את השולחן כשראשו כלפי מטה, ולָשנו את הבצק. על תנור שנמצא בחדר עבודתי אפינו את המצות... כשהדלת והחלונות סגורים הרמטית.

היתה לנו בעיה: כיצד להסתיר את המצות שזכינו לאפות תוך הסתכנות כה רבה. מצאנו פתרון לבעיה — הסתרנו אותן מתחת לרעפים של הגג בבית־המלאכה שלנו. למרות שהכנסנו בסוד הענינים רק קומץ קטן מבין חברינו, התפשטה הידיעה המרעישה חיש מהר בכל המחנה... כי היתה זאת באמת סנסציה — בתנאים שכאלה במחנה ריכוז בשנת 1945, לאפות מצות?!

אפיית מצות בגיטו

בעת האפיה ניצב התנור בסמוך לקיר שגבל עם חדרו של מנהל המחנה, יהודי בשם **פרידמן**. הלה חש בחום רב בחדרו, על כן ניגש אל הדלת ובעט בה ברגלו, כדי שנפתח לו אותה. פתחנו את הדלת וכאשר הבחין במה אנו עוסקים — עמדו לו דמעות בעיניים. הוא התחנן לפנינו לכבות את האש בגלל ניצוצות־האש הנראים מלמעלה. **פרידמן**, ביקש לעצמו מצה אחת והניח לנו לסיים את המלאכה.

החדר היה שלי בלבד. המפתח היה אצלי, לפיכך יכולתי לאפות בו מצות. הפכנו את השולחן ויצרנו מישטח שעליו לשנו את הבצק בעזרת הגלגל שהיה ברשותי לצורך ציור, ובעזרת בקבוקים שדאגנו לרחצם מבעוד מועד. יהודים שיצאו אל מחוץ למחנה הביאו ענפי־עץ, נסורת ועוד.

הסתרתי את המצות על הגג, אולם הריח היה כה חריף, שחששנו כי גרמני שיפקוד את החדר יגלה את הסוד מיד. כל אדם רעב היה חש מיד בריח כזה.

הגענו ל"ליל הסדר". הסבנו 20 איש אל "שולחן הפסח". היו לנו גם כמה תפוחי־אדמה, מלבד מצות ויין תוצרת־בית, שהיה מורכב ממים וסוכר. קראנו את ה"הגדה".

חניך "תחכמוני" בשם עזריאל וורכיבקר, חתנו של מנדל הורוביץ, מראדום, היה נואם מעולה והחל לדבר. "יהודים! החזיקו מעמד! עוד מעט יבוא המשיח!" הנאום שלו עדיין מצלצל באוזני. בחוץ שמרו יהודים מפני הפתעות... הפסח נחוג גם במקומות אחרים במחנה. היה ליל שימורים.

ביום הראשון של חג הפסח הופיעו סימנים

ראשונים לחיסול המחנה. לפתע נשמעה אזעקה. האחראי על המטבח, פיל, פנה אלי וביקש שאצייר לו פורטרט. באותה שעה היו הפצצות מן האוויר בסביבה. הוא שאל, מה נעשה כאשר האנגלים ישחררו את המחנה. אמרתו לו: "מה אתה דואג? עכשיו אני צייר המחנה ואתה אחראי על המטבח. אם ישחררו אותנו אהיה אני אחראי על המטבח ואתה תהיה צייר המחנה. אדאג לך אז לאוכל, אני מבטיח!"

תשובתי מצאה חן בעיניו. הוא מילא את כובעי בתפוזים יפים, שהיו נדירים מאוד. חילקתי אותם בין החבר'ה. זה היה מחנה של גברים. מאז שהיינו באושוויץ לא ראינו נשים כלל.

היה בינינו רואה־חשבון בשם דורסט שישב בבית־המלאכה שלי וניהל ממנו את חשבונות המטבח. התיידדנו. אחרי־כן חלה בטיפוס וביקש ממני להשיג לו סוכר. הלכתי אל פיל לבקש סוכר. הוא נתן לי שקית סוכר. נכנסתי לבלוק החולים בטיפוס (אומרים, שהסוכר מיטיב עם חולי טיפוס), ומסרתי לו את השקית.

זה היה הבלוק של חולי טיפוס. כנראה שנדבקתי מהם. אמרתי שיש לי חום וברצוני להישאר במחנה. אולם, ללא הועיל. לא התירו לי להישאר במחנה. בלילה

הוציאו אנשים בטרנספורט..

בימים האחרונים במחנה חשתי ברע. חומי עלה והיו לי כאבי־ראש. למרות שקיבלתי זריקת־חיסון נגד טיפוס — חליתי. חשבתי שאני מחוסן, אך לא. יומיים־שלושה אחרי־כן קיבלתי חום. אפשר, שהסוכר הקל על החלמתי.

לפני חיסול מחנה פייהינגן הסתגרנו אחי, הרשל לונדון ואני בחדר העבודה שלי. ישבנו על ספסל, בחושך מוחלט, ושמענו רעש והמולה שעלו מבחוץ. נעלתי את הדלת מבפנים והשארתי את המפתח תקוע במנעול, כך שאיש לא יוכל להיכנס. שמענו צעקות וקולות בכי של אנשים, אולם הסתגרנו היטב בחדר ולא העזנו לצאת. כך מערב עד בוקר. למחרת, כאשר המצב נרגע יצאנו מן החדר הקר. הסתבר, שרק החולים נותרו במחנה, וכן בעלי־מקצוע ועובדי מטבח.

לפני היציאה מהמחנה היה יום גשום. בוץ בחוץ. יהודי אחד, שהחלים ממחלת הטיפוס, בוסס בבוץ, יחף. טען שנעליו קרועות. הנחתי לרגליו נייר של שק מלט והוא ניצב עליו, מתנועע כעלה נידף.

הלכתי למחסן הנעליים שנמצא מחוץ למחנה.

במחסן עבד יהודי, אשר גולדברג שמו. סיפרתי לו את סיפור היחפן. טען, שכמות הנעליים במחסן ספורה, אולם אם אמציא לו נעליים בלויות יוכל לתת לי במקומן חדשות, וכך עשיתי. חזרתי אל היחפן, לקחתי ממנו את הנעליים הבלויות והבאתי לו נעליים שלמות.

הפצרתי להשאיר אותי במחנה בתור חולה. היה לי חום גבוה אך מאום לא עזר. לפנות ערב הוטל עלינו להוריד למטה את תכולת המחסנים ולהעמיס על עגלות. סוסים לא היו. אנחנו היינו הסוסים...

כאשר התקדמות צבא בנות־הברית בתוך גרמניה הגיעה לשיאה, התחילו שלטונות הס.ס. בפינוי מחנה הריכוז פייהינגן. תוך שלושה ימים פונו 900 עצורים והועברו למחנה דכאו. באין כלי תחבורה הובילום ברגל ומרביתם הניעו בקושי את רגליהם. את החפצים העמיסו אנשי הס.ס. על עגלות ורתמו בהן עצורים כ״סוסים״. סאדיסטים חולניים ישבו על העגלות והריצו את ה״רתומים״ בהצלפות שוטים ובפרגולים. מאוחר בלילה דחסו אותנו לרכבת־בהמות ויצאנו לדרך.

בדרכנו לרכבת באו מולנו חיילים גרמנים עם עגלות וסוסים, כלי־יריה וציוד. הם נראו עייפים ותשושים, וכמו מובסים. הם צעקו בקול, בגרמנית,

לעבר הגרמנים שליוו אותנו: "אתם משחקים עם היהודים ואילו אנחנו צריכים לצאת לחזית!"

העצורים שנחשבו לחולי טיפוס הוסעו לדכאו ברכבת שהיתה בה מחלקה מיוחדת לחולי טיפוס. גם אותי צירפו אליהם משום שלא חשתי בטוב... מאמצע היום ועד מאוחר בלילה צעדנו ברגל וסחבנו את העגלות עם הציוד — עד לרכבת, שהובילה אותנו למחנה דכאו.

כאשר הרכבת עצרה באחת התחנות ירדתי לרחוץ את פני במים קרים, שלא אחוש מיוזע ולוהט כל־כך. על קרון החולים היה ממונה היהודי שהחלפתי את נעליו הבלויות בחדשות. הוא התיחס אלי יפה, הביא לי מים לשתיה ודאג לי בכל. חשתי סחרחורת בראשי. הייתי כבר מיואש. כאשר עצרה הרכבת מצאתי בקרונות האחרונים את **פיל**, שנתן לי סוכר.

פרק שמיני

במחנה דכאו

למחרת הגענו למחנה דכאו. ירד שלג. היה קר מאוד. ירדנו מהרכבת ופנינו למקלחות. כל חפצי האישיים, בכללם תיקי האישי, תפילין, מכחולים, כלי עבודה ותמונות מהבית הושארו על סף המקלחות, בחוץ, ונעלמו. אנחנו יצאנו מן המקלחת דרך שער אחר.

הובילו אותנו לבלוק מספר 39. על כל מיטה היו חמישים קופצים. עמדנו בתור לקבל מעט אוכל. גם מנהל המחנה עמד בתור. אולם אוכל לא היה.

הייתי חולה מאוד והועברתי לבלוק החולים. הסירו מעלינו את הבגדים, גילחו, רחצו. אותי השכיבו במיטה השלישית, למעלה, בצריף החולים, וכיסו אותי בשמיכה. כך שכבתי מספר ימים. אפילו את שמי כבר לא זכרתי. התחלתי לחלום ולהזות ולהיזכר בבית ובמשפחה כדי לשחזר ולנסות להבין מי אני ומהיכן באתי לכאן.

יום אחד שמעתי את קולו של הפרוֹז: "יהודים, רוסים ואיטלקים צריכים לצאת למגרש המיסדרים!" בלילה שמעתי גם שהביאו למחנה פולנים ממחנה אַלאַך והם לנים מתחתי. קלטתי את דבריו של מאן־דהוא כי יש כאן אחד "קר", כלומר מת.

לפנות בוקר התכופפתי בכל כוחותי כדי לראות איזה מספר יש לו. שמו היה זיגמונד פשיגודה מוארשה. לקחתי את הכרטיס שלו מהמיטה התחתונה ותליתי אותו על מיטתי. 500 חולים הצטופפו בבלוק הזה.

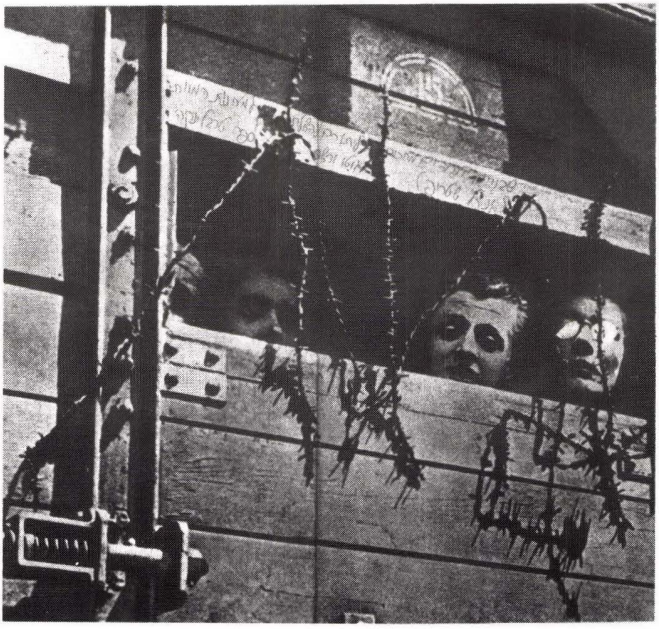
באחד הלילות הגיע רופא בלגי, בדק אותי ושאל על הלאום שלי. אמרתי "יהודי". שאל למקצועי. אמרתי "צייר". הביא סדין רטוב ו"גילגל" אותי. נרדמתי. בבוקר חל שיפור במצבי וחומי ירד. בימים הבאים חזרה בריאותי לאיתנה. זה היה בחמישה במאי, לפני סוף המלחמה. כל אותה עת הגיעו לאוזנינו רעש מטוסים והדי הפצצות מן האויר.

הרופא בדכאו חילק תרופה שווה לכל נפש: כדור ויטאמין... כאב לך הראש, כאבה לך הרגל, כן חולה טיפוס, לא חולה טיפוס — ויטאמין!

במחנה דכאו נמצאו, בין היתר, גרמנים רבים ממתנגדי המשטר, עצורים פוליטיים, וכן כמרים. היו בו כ־10 אלפים איש שהתגוררו ב־50 בלוקים. מטוסים חלפו מעל והטילו פצצות. אמרו, שהאמריקנים הגיעו.

התנאים כאן היו איומים. התמותה היתה גבוהה לאין־שיעור — בכל יום מתו יותר ויותר אנשים

ממחלות, מרעב ומצמא. הגוויות היו מוטלות ליד הצריפים שניים־שלושה ימים. כשהצטבר מספר גדול של מתים, הגיעו הקברנים ("לייכן קומנדו") והעמיסום על עגלות, רתמו בהם אנשים כ"סוסים" והובילום לקבורה בקבר המוני.

כעבור ימים אחדים צירפו למיטה שלי שותף רוסי, שבגדיו היו מקופלים מתחת לכר. הוא התלבש והלך לסחוב אוכל מן המטבח. בכל מה שהשיג — התחלק איתי שווה בשווה.

היה במחנה אדם בשם פרל מהעיר אוסטורבצה, חשב שאנחנו קרובי משפחה.

כעבור ימים אחדים הגיעו יהודים נוספים למחנה דכאו. זכורני, שפינקלשטיין, ממשפחתו של פרידמן, גילה לי כי במשך חמישה ימים הסתתר בבית־שימוש, ורק כאשר הגיעו האמריקנים יצא משם.

כעבור שבוע הועברתי לבלוק של כמרים, רובם פולנים מבוגרים. שאלתי, אם יש עבודה בשבילי. אחד הכמרים, פולני, צחק ויעץ לי לחלק את האוכל. הוא לקח אותי כעוזר שלו. יוגוסלבי אחד מצא בארונו "סידור" מודפס בעברית ובגרמנית - ונתן לי אותו במתנה. לבסוף, שימשתי כמתורגמן.

מישהו גילה שאני צייר. הביאו לי נייר ופחם וביקשו שאצייר להם את מריה הקדושה, לקראת תפילת שדה ביום ראשון. בין הכמרים נמצא גם יהודי שהתחזה לכומר, אברהם הנדלס שמו. הבחנתי בעיניו שהוא יהודי. הכל דיברו פולנית ואילו שנינו סרנו הצידה ודיברנו אידיש. הוא סיפר לי על התקוממות הפולנים, וכיצד תפסו אותו ברחוב. טען, שהוא כומר ושלחו אותו לכאן. הוא ניהל יומן אירועים ורשם הכל. ברבות הימים הגיע לתל־אביב והיה לסוחר יהלומים.

פרק תשיעי

האמריקנים באים

משהגיעו האמריקנים למחנה, כעבור מספר ימים, הם חילקו לנו קופסאות בשר ממולח — קופסה אחת לשני אנשים — ובקבוקים של קפה. הם אסרו עלינו לשתות מים מהברז, טענו שהם נגועים. אכלנו את הבשר וקיבלנו כאבי בטן עזים... במשך כמה ימים סבלנו מעצירות.

פגשתי צועני שהכרתי במחנה פייהינגן. אני זוכר כיצד קיבל פעם מכות רצח מידי הקאפו, דוד אייגר, ואני התערבתי והצלתיו. התחבקנו והתנשקנו כאחים. הוא ידע לקרוא בקלפים וביקש לנבא את עתידי. הסכמתי. לפי הקלפים אמר שאצליח ואהיה עשיר. עוד אמר שאחד ברונט מחכה לי ואשמע ממנו בקרוב. לא חלפו אלא ימים ספורים ונמסר לי על־ידי הרבי, שאחי מאיר נמצא בגָרמיש ומחכה לי. זה היה בסוף מאי 1945.

פינקלשטיין הציע לכנס את היהודים, עשרים־שלושים במספר, ולקשט את השטח לקראת בואו של איזה רב. ואומנם ביום השבת הגיע רב צבאי אמריקני, רפורמי, בג׳יפ צבאי עם ספר תורה וניהל את התפילה. הוא חילק ״סידורים״ בעברית ובאנגלית. סיפר, שמתפללים גם בחזית. הוא הזמין לתפילה גם כמרים. אחרי־כן החזיר את ספר התורה לג׳יפ ונסע למקום אחר. ביקשתיו לאתר את אחי. הוא נסע בג׳יפ ממחנה

למחנה עד שאיתר את אחי והביא לי מכתב ממנו.

כעת היה עלינו לתכנן את היציאה מהמחנה. מחנות רבים נסגרו כדי למנוע הפצת מחלות. התארגנו כמה בחורים ועיבדנו תוכנית ליציאה מהמחנה. אספנו מידע מאנשים שהיו כבר בחוץ. בכיסינו היו כמה מארקים. בחסות החשכה ניצלנו פירצה בגדר ויצאנו לחופשי. מיד עלינו על חשמלית גרמנית ונסענו לפסינג הסמוכה למינכן. שאלנו, היכן נמצא מחנה שיש בו גם יהודים. ואומנם, הגענו למחנה כזה, קיבלנו אוכל ודאגנו "לארגן" לעצמנו חצי כיכר לחם.

הלכנו ברחוב גָרמיש. בהמשך עלינו על כביש מחוץ לעיר שהוביל לגָרמיש. בערב הגענו לשטרמברג. כאן נוכחנו לדעת שקיים עוצר כמו בכל יתר המקומות בגרמניה, ובלית־ברירה נאלצנו לחזור על עקבותינו ולעשות חניית לילה בכפר שבמבואות העיר. היה קיץ, יום חם ולוהט. הגענו עד מבואותיה של שטארנברג.

ברחובות שטארנברג שוטטו משמרות צבא. אסור היה להסתובב בחוץ. חזרנו ונכנסנו למשק של איכר וביקשנו רשות ללון. האיכר פחד להכניסנו לביתו, טען שהרוסים גונבים חזירים. היו ברשותנו מזוזות שקיבלנו מהרבי, וכך השתכנע האיכר שאיננו רוסים והתיר לנו

לישון אצלו על דשא המשמש מאכל לבהמות. למחרת בבוקר הופיעה אשה זקנה, שחלבה פרות, ונתנה לנו חלב לשתיה. יצאנו לתחנת הרכבת, אולם קרונות לא היו. הלכנו לאורך פסי הרכבת ובצהרי היום הגענו לפלדפינג, מחנה מאוכלס ביהודים. כדי לקבל אוכל שלחו אותנו קודם להתקלח, החליפו לנו את הבגדים וסיפקו לנו פיג׳מות צהובות כתחליף לבגדי הס.ס. הצבאיים, שלבשנו ; קיבלנו מקומות לינה ואוכל. נחנו מספר ימים. היה לי המזל להתגורר בחדר גדול שבו נמצא הרבי מקלוזנבורג. זכורני, שביום שבת קירב אותי אליו ונתן לי שיירי אוכל מכף ידו.

פרק עשירי

הפגישה עם אחי בגָרמיש

כעבור מספר ימים, כאשר היה לנו כבר מלאי נאה של מזון, יצאנו שוב לדרך. עתה היו כבר קרונות שהובילו חביות חלב. תמורת כמה סיגריות קיבלנו רשות לשבת על החביות. החלפנו כמה פעמים רכבות ובלילה הגענו לגָרמיש. היה בינינו אחד שידע מעט אנגלית. לאמריקנים שעצרו אותנו הסברנו שעלינו להגיע למחנה העצורים, שם נמצאים קרובי משפחה שלנו. הם העמידו לרשותנו טנדר צבאי שהוביל אותנו אל שער המחנה. בכניסה לא היה שום אור.

בשער הכניסה למחנה עמד כושי גבוה שצעק: "את ה־PASS!" הצגתי בפניו את מכתבו של אחי מאיר, שהיה כתוב ביידיש. הוא עיין במכתב, הפטיר O.K. והניח לנו לעבור בשער. במחנה סייעו לי למצוא את אחי. שם, במחנה גָרמיש, באחת־עשרה בלילה, פגשתי את אחי מאיר והשמחה היתה רבה. מחנה גָרמיש שימש קודם מחנה שבויים גדול של הס.ס., שבו נכלאו יהודים ושבויים מלאומים שונים. בין השבויים נמצא גם אחי מאיר.

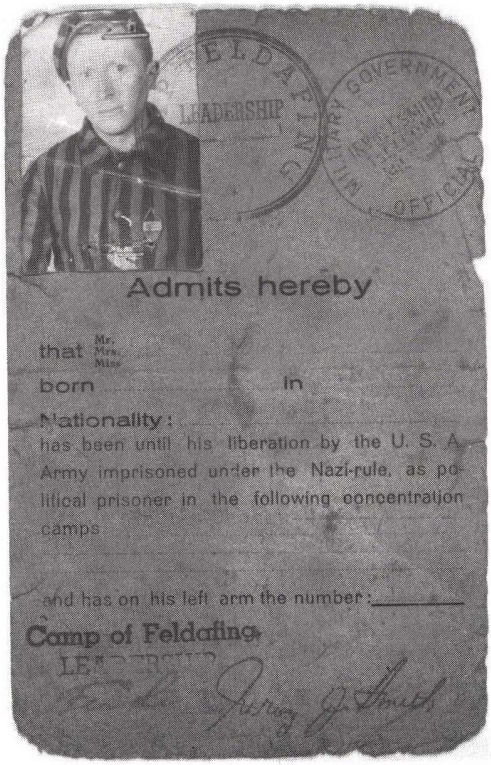
כעבור מספר ימים עזבתי את המחנה של אחי. אחי מאיר לא היה מוכן לצאת מן המחנה הזה, טען כי המשיח יבוא לכאן. הוא סיפר, שהסירים הוכשרו והאוכל כשר.

אחרי מספר ימים חזרתי בשנית אל אחי מאיר. אז כבר נסעו רכבות. מאיר עמד על שלו. כעבור כמה ימים נכנסו אמריקנים למחנה, לפנות בוקר, חבושים קובעי־פלדה; כשבידיהם רובים מכודנים גירשו את כולם — ואותי בתוכם — בצעקות עד לפסי־הרכבת, שם ניצבו קרונות פתוחים להובלת סוסים. בקרונות אלה נסענו בחזרה לכיוון מינכן, זאת כיוון שלא הסכימו לעצור בתחנת פלדפינג אלא רק בתחנה הבאה — גאוטינג. הכרתי אז היטב את כל התחנות. ירדנו למטה, היכן שהיו חדרי נוחיות ומים. כולם חזרו לרכבת למעלה, למעט אני ואחי, יענק'ל לוינטל ובנו, לייבל ויחזקאל רוזנבלום, בני דודי, וכמה מכרים נוספים. אנחנו חזרנו לרכבת המובילה חזרה לפלדפינג — ונשארנו בפלדפינג, ואילו הרכבת הקודמת נסעה ללאנדסברג, שם נמצא מחנה סגור שאיש לא הורשה לצאת ממנו במשך כחצי שנה.

אחי מאיר אירגן בפלדפינג חברה של "אגודת ישראל", אירגן לימוד תורה וגמרא. אני הכשרתי בית־מלאכה לשלטים. בין היתר עשיתי תפאורות לתיאטרון. אחרי־כן אירגן קבוצה בשם חפץ־חיים. המנהל הרוחני היה ר' שמשון מימון.

כעבור מספר חודשים יצאתי לכיוון שטוטגרט.

שמעתי שבעיר זו נקבצו ראדומאים רבים. הלכתי כמה ימים בדרך־לא־דרך עד שהגעתי לשטוטגרט. זו היתה דרך חתחתים. הגשר שאחרי אגסבורג היה מפוצץ ובלתי־עביר. הראדומאים בשטוטגרט קיבלו אותי בכבוד גדול והעמידו לרשותי דירה יפה ומקום עבודה; ביקשו ממני לסדר את כל המודעות בקומיטט בצורת כרזות. קיבלתי משכורת הן בשטוטגרט והן בפלדפינג. יותר משנה דאגתי להופיע פה ושם, שלא יבחינו בדבר.

פרק אחד־עשר

בחיפושים אחרי וילהלם בלום

בקיץ 1946, אחרי השחרור, הגיע לשטוטגרט טוביה פרידמן. הוא סיפר כי לכד נאצים אלה ואחרים. אמרתי לטוביה פרידמן שאני זוכר את כתובתו של האוברשטורם־באהן־פיהרר, ראש הס.ס. מראדום, **וילי בלום**, וכן את כתובת חותנו מציסער שלזוויג הולשטיין. לא פעם היתה לי הרגשה ש**בלום** זה רוצה לחסל אותי. לפני חג המולד העניש אותי באי יציאה לעבודה ובהישארות בגיטו, בטענה שהזנחתי את מלאכת ההאפלה והתקנת הוילונות באולם הקאזינו, שבו סעדו כל אנשי הס.ס. לבסוף, בערב החג, התברר שאי־אפשר אחרת ושצריך להביא אותי על־מנת לתקן את הדברים, ביחוד לסדר את עץ האשוח באופן דקורטיבי, עם הנורות. הביאו אותי "ספיישל" בלוויית שוטר, ועמלתי עד שעה מאוחרת בלילה לעשות כמצוותם. **בלום** הגיע לבדוק אם הכל בסדר. עד שלא עברנו למחנה שקולנה פחדתי, שבלום ישלח אותי מהגיטו עם איזו סלקציה. למזלי, הממונה על הגיטו היה האוברשטורם־פיהרר **וינריך**, שילדיו אהבו את הציורים שלי, שסיפקתי להם עבור בית־הספר כדי שיזכו בתעודות טובות. זה גרם, שהוא שמר עלי ודאג שאשאר בגיטו ואמשיך לעבוד בבאולייטונג. מדי בואי לעבודה היו משקיפים מן המרפסת לראות אם אומנם הגעתי.

פנינו לקומיטט היהודי וביקשנו תעודה למעבר

בקיץ 1946, אחרי השחרור, הגיע לשטוטגרט טוביה פרידמן. הוא סיפר כי לכד נאצים אלה ואחרים. אמרתי לטוביה פרידמן שאני זוכר את כתובתו של האוברשטורם־באהן־פיהרר, ראש הס.ס. מראדום, **וילי בלום**, וכן את כתובת חותנו מציסער שלזוויג הולשטיין. לא פעם היתה לי הרגשה ש**בלום** זה רוצה לחסל אותי. לפני חג המולד העניש אותי באי יציאה לעבודה ובהישארות בגיטו, בטענה שהזנחתי את מלאכת ההאפלה והתקנת הוילונות באולם הקאזינו, שבו סעדו כל אנשי הס.ס. לבסוף, בערב החג, התברר שאי־אפשר אחרת ושצריך להביא אותי על־מנת לתקן את הדברים, ביחוד לסדר את עץ האשוח באופן דקורטיבי, עם הנורות. הביאו אותי "ספיישל" בלוויית שוטר, ועמלתי עד שעה מאוחרת בלילה לעשות כמצוותם. **בלום** הגיע לבדוק אם הכל בסדר. עד שלא עברנו למחנה שקולנה פחדתי, שבלום ישלח אותי מהגיטו עם איזו סלקציה. למזלי, הממונה על הגיטו היה האוברשטורם־פיהרר **וינריך**, שילדיו אהבו את הציורים שלי, שסיפקתי להם עבור בית־הספר כדי שיזכו בתעודות טובות. זה גרם, שהוא שמר עלי ודאג שאשאר בגיטו ואמשיך לעבוד בבאולייטונג. מדי בואי לעבודה היו משקיפים מן המרפסת לראות אם אומנם הגעתי.

פנינו לקומיטט היהודי וביקשנו תעודה למעבר

הגבול לצד האנגלי לצורך "חיפוש קרובי משפחה". כל אחד מאיתנו קיבל תעודה כזאת. הצטיידנו בלחם ובסרדינים ויצאנו לדרך.

הרמן וינרך.

הגעתי עם ארבעה חברים לדיסלדורף. מטרתנו היתה לאתר את כתובתו של **וילהלם בלום**. חיפשנו בספר טלפונים את כתובתו, ולבסוף מצאנו: פרינץ גרינג שטראסה 32, זו הכתובת ששמרתי בזכרוני.

וילהלם בלום

איתרנו את הבית, שהיה שרוף. במרתף שכן נגר, טען ש**בלום** עבר לגור במקום אחר. הוא הציע לנו לפנות למשטרה המקומית ולקבל ממנה — תמורת עשרים פניג — את כתובתו. בהזדמנות זו הוצאנו מהם כתובות נוספות. זה היה ביום שישי. לא היה לנו כסף. שאלנו, היכן שוכנים משרדי הקהילה היהודית. הגענו לשם ונאמר לנו, כי בנו של בלום שאל אצלם מי ביקש את הכתובת של אביו. "תסעו לשם בכל המהירות האפשרית", יעצו לנו. נסענו כל הלילה.

זה לא היה פשוט. בכל תחנה בגרמניה היה מרתף מלא מיטות, שהיו מיועדות לנוסעים שביקשו להישאר ללון למשך הלילה כדי להמשיך בדרכם למחרת. הגענו להאמבורג והחלפנו רכבת לכיוון נוישטט. זה היה ביום ראשון בבוקר. חיפשנו מקום להניח בו את הראש. נודע לנו על מחנה של קצינים פולנים. הם אישרו לנו לישון אצלם ובשש בבוקר שוב יצאנו לדרך, אל החשמלית, שהובילה לשלזוויק הולשטיין, שם היתה חווה של חתנו. כשהגיע האוטובוס, טוביה פרידמן ושייעל'ה קאפרוואס עלו אליו ופתאום ראו, שאשתו של בלום נכנסת אף היא לאוטובוס. לא רצינו שהיא תראה אותנו, על כן ישראל אקרמן ואני לא נכנסנו אחריהם, אלא חזרנו למחנה הקצינים. התרוצצנו כל הזמן כדי לחפש עזרה, כך הגענו לקצין מהג'וינט בעיריה. לאחר ששמע אותנו אמר, שאם לא נסתלק מיד הוא יסגיר אותנו למשטרה האנגלית. "בטח מצאתם גרמני ואתם רוצים לסחוט ממנו כסף", התריס כלפינו, והוסיף: "זו עיריה שקטה ואין מקום להקים רעש". לאחר שתדלנות מרובה אצל הקצינים הפולנים סוכם, שהמשטרה האנגלית בלוויית חמישה קצינים פולנים והקטן שבינינו — יסעו לשם. הם נסעו באוטובוס, ואילו אנחנו יצאנו מהמחנה, עצרנו בכוח טנדר גרמני ותבענו שיסע אחרי האוטובוס. וכך הגענו גם אנחנו לשם.

בבית נמצאו כבר אשתו של **בלום**, טוביה פרידמן ושייעל'ה וכן פקיד הג'וינט, שהטיח בפנינו: "שבע שנים לא יריתי יריה אחת מאקדחי. אם תעשו חכמות — לא אהיה אחראי למעשיי"... במקום גילינו את הארגזים עם הכתובות שרשמתי במו־ידי. בחוץ עמד שפאלר. גרמנים עבדו בחווה וקצינים פולנים שמרו עליהם.

על שולחן הכתיבה מצאנו מכתב של **בלום** המבשר, כי בקרוב ישוב הביתה... את המכתב מסרנו לידי הקצין האנגלי. הגברת **בלום** טענה, שבעלה היה בסך־הכל "פקיד", שקיבל פקודות מד"ר **בטצ'ר**, הנמצא כעת יחד עם בעלה במחנה אסירים.

לאיש הג'וינט היה מכשיר טלפון צבאי (נל"ן). הוא התקשר אל הקהילה היהודית בשטוטגרט, דיווח להם על מה שקרה וביקש לאסוף עדויות ועדים. עלינו פקדו להישאר במקום שבועיים. מדי יום נסענו לתחנת המשטרה האנגלית כדי למסור עדות בפני קצין דובר פולנית.

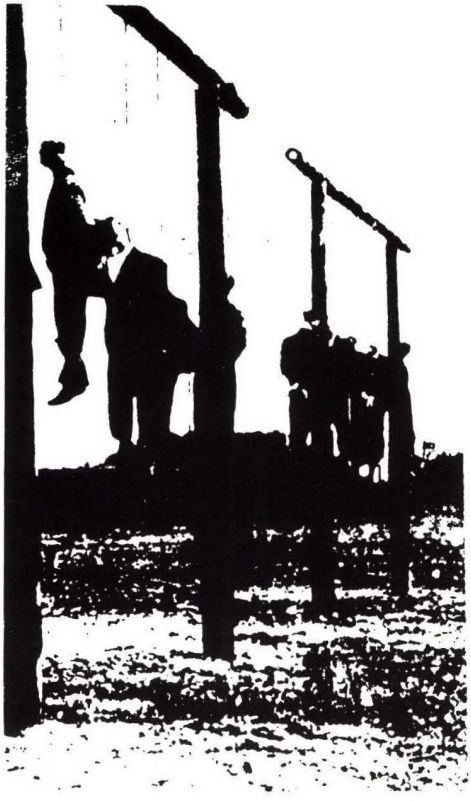
קצין המשטרה האנגלית נעלב מהגב' **בלום**, שיצאה לחדר השני והורידה במהירות את התכשיטים שענדה. הקצין אמר, שהוא נציג הממשלה האנגלית ולא בא לקחת כל רכוש, ולקח אותה איתו למשטרה. הוא פנה

אלינו ושאל, מה אנחנו עושים כאן ובאיזו רשות עברנו את הגבול. הצגנו בפניו את התעודות שהעידו כי באנו לחפש קרובי משפחה...

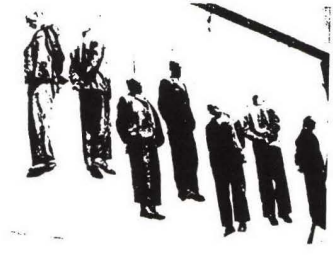
אחרי־כן לקח אותנו האיש מהג׳וינט לארוחת־ערב בביתו... זו היתה ארוחה דשנה. היינו רעבים עד מוות וזללנו הכל. חזרנו למחנה הקצינים הפולנים. אחד מהם היה יהודי. הוא התחנן בפנינו שלא נגלה להם, לגויים...

כעבור מספר שבועות נסענו לפרנקפורט ודרשנו מהמיסיון הפולני לתבוע את הסגרתם של **וילהלם בלום** וד״ר **בטצ׳ר**, על־מנת להעמידם לדין בראדום שבפולין. ואכן, הם הועמדו לדין בראדום, נמצאו אשמים — ונידונו למוות. **בלום** מת בכלא ראדום בשנת 1949, ואילו את ד״ר **בטצ׳ר** תלו הפולנים ב־1950 בראדום. כעבור 22 שנים נלכדו גם **וינריך** ו**קאפקה**.

שהיתי בגרמניה עד 1948, ועליתי ארצה לאחר קום המדינה.

הפושעים הנאצים על עמודי תליה.

הכמיהה לישראל בתקופת העלייה ה"בלתי-ליגלית" (1946)
— בעיניו של הצייר משה פרל, המחבר.

ארויסגעגעבן דורכן „ארגון יוצאי ראדום בישראל"
און די ראדאמער לאנדסמאנשאפטן אין אמעריקע

תל-אביב 1961

התופת והנקמה הוא סיפור אישי מרתק של אדם שעבר את השואה בגיטו ראדום, במחנות הריכוז שקולנה ופייהינגן, ובמחנות ההשמדה אושוויץ ודכאו, תוך התחככות בלתי־פוסקת במפקדים בכירים של ה־ס.ס. כבלום, וינריך, בטשר, שיפריס, סיגמן, גלאדה, הקר ומפקד האוקראינים קאפקה, שבבתיהם הועסק כצייר וכדקורטור, וכך ניצלו חייו.

התופת והנקמה מגולל סיפור לא־יאמן על אפיית מצות בגיטו, על נסיעה ברכבת־בהמות לאושוויץ, על סלקציות והוצאות להורג, על מכות ועינויים — והכל מתוך ניסיון אישי, עדות חיה ואותנטית.

התופת והנקמה מספר על החיפושים שניהל לאיתור ביתו של ראש ה־ס.ס. בראדום, וילהלם בלום, בדיסלדורף, בתום המלחמה — יחד עם טוביה פרידמן ועוד שני חברים, וכיצד פגשו באוטובוס את הגב' בלום...

המחבר, משה פרל, נולד ב־1918 למשפחה חסידית בעיר ראדום שבפולין, עלה לארץ לאחר קום המדינה ומתגורר בתל־אביב.